

Univerzita Karlova v Praze

Pedagogická fakulta

Katedra českého jazyka

FRANTIŠEK TRÁVNÍČEK

OSOBNOST A DÍLO SE ZVLÁŠTNÍM PŘIHLÉDNUTÍM
K JEHO AKTIVITÁM LINGVODIDAKTICKÝM

FRANTIŠEK TRÁVNÍČEK

HIS PERSONALITY AND WORKS WITH A PARTICULAR FOCUS ON
HIS LINGUISTICMETHODODOLOGICAL ACTIVITIES

Vedoucí diplomové práce: doc. PhDr. Martina Šmejkalová, Ph.D.

Autorka diplomové práce: Bc. Eliška Kudláčková

K Rybníčku 308, 251 69 Velké Popovice

III. ročník, obor český jazyk – dějepis

prezenční studium (2010–2013)

Praha 2013

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně s použitím uvedené literatury. Prohlašuji, že odevzdaná elektronická verze diplomové práce je identická s její tištěnou podobou.

Ve Velkých Popovicích

27. června 2013

Za odborné vedení práce a cenné připomínky děkuji doc. PhDr. Martině Šmejkalové, Ph.D.

Za pomoc a ochotu při hledání materiálů děkuji Jitce Krylové z Archivu MU v Brně a Evě Hrachové z Knihovny Ústavu pro jazyk český AV ČR.

Za nekonečnou trpělivost a podporu děkuji svému Luďkovi.

OBSAH

ÚVOD.....	7
1.1 Shrnutí dosavadních bádání	8
ČÁST PRVNÍ.....	11
OSOBNOST FRANTIŠKA TRÁVNÍČKA	11
1 Slovo úvodem	11
2 Dětství, mládí a studentská léta	11
3 První světová válka a pobyt v Rusku.....	12
4 Období mezi léty 1919–1939	13
5 Období Protektorátu	13
6 Podzim života (1945–1961).....	14
ČÁST DRUHÁ.....	18
VĚDECKÉ DÍLO FRANTIŠKA TRÁVNÍČKA	18
1 Mluvnickví	18
1.1 Od vzniku ČSR do konce druhé světové války	19
1.1.1 Obecně o novém pohledu na lingvistiku	19
1.1.2 Trávníčkovo dílo mluvnické.....	20
1.2 Od konce druhé světové války do šedesátých let 20. století.....	22
1.2.1 Trávníčkovo dílo mluvnické.....	23
2 Historická gramatika.....	28
2.1 Obecně o vývoji historické gramatiky	28
2.2 Historická gramatika v pojetí Františka Trávníčka.....	28
3 Fonetika a fonologie	32
3.1 Vývoj pohledů na zvukovou stránku jazyka.....	32
3.2 Zvuková stránka jazyka v díle Františka Trávníčka	33
4 Slovotvorba.....	35

5	Dialektologie	37
6	Další vědecké aktivity Františka Trávníčka	39
6.1	Lexikografické dílo	39
6.2	Péče o jazyk a jazyková kultura	40
6.2.1	Dílo vědecky popularizační	41
6.3	Tvůrčí typ Františka Trávníčka a vlivy působící na jeho dílo	41
	ČÁST TŘETÍ	45
	TRÁVNÍČKOVY AKTIVITY LINGVODIDAKTICKÉ	45
1	Období 1918–1939	46
1.1	Proměny školského systému, vzdělávání a pojetí výuky českého jazyka	46
1.1.1	Vliv reformní pedagogiky	47
1.1.2	Vztah lingvistického bádání k vyučování českého jazyka	48
1.1.3	Proměny pojetí výuky českého jazyka	48
1.1.4	Vyučování češtiny v zrcadle dobových osnov	50
1.2	Trávníčkovo pojetí mluvnického vyučování	53
1.2.1	Mluvnické vyučování	53
1.2.2	Mluvnice na škole národní	59
1.2.3	Shrnutí Trávníčkových názorů na mluvnické vyučování	66
1.3	František Trávníček a otázka globální metody čtení	68
1.4	Lingvodidaktické aktivity Františka Trávníčka v oblasti středních škol	73
2	Období 1939–1945	77
2.1	Situace ve školství a výuka mateřského jazyka	77
2.2	Stručně o vývoji názorů na funkční styly, slohové postupy a útvary	78
2.3	Vyučování slohu v pojetí Františka Trávníčka	80
2.3.1	Shrnutí Trávníčkových názorů na slohové vyučování	89
3	Období 1945–60. léta 20. století	91
3.1	Poválečná situace ve školství	91

3.2	Poválečné učebnice a František Trávníček.....	93
3.2.1	Trávníčkova Zpráva o učebnicích... ..	95
3.3	Slohová výchova.....	98
3.3.1	O jazykovém slohu	100
3.4	Další lingvodidaktické aktivity Františka Trávníčka.....	103
	ZÁVĚR.....	105
	PŘEHLED PRAMENŮ A LITERATURY.....	107
	RESUMÉ.....	112
	KLÍČOVÁ SLOVA.....	114

ÚVOD

V dějinách české vědy a kultury nenajdeme mnoho osobností, které by s takovou cílevědomostí a soustavností zasvětily celý život tvůrčímu úsilí ve svém oboru. Mezi takové osobnosti patří bezesporu i znalec českého jazyka František Trávníček.

František Trávníček (1888–1961) – syntaktik, dialektolog, lexikograf, lingvista věnující se historické gramatice, autor ve své době nejrozsáhlejší dvoudílné novočeské mluvnice, ale i akademický hodnostář a politik.

Dílo Františka Trávníčka vyniká svou rozsáhlostí a je pozoruhodné svou všestranností, mnohotvárností a pestrostí. Týká se nejrozmanitějších otázek z historie českého jazyka a jeho nářečí, mluvnice spisovné češtiny a její slovní zásoby, fonetiky a správné výslovnosti, jazykové kultury, jazyka v umělecké tvorbě, vztahů češtiny k jiným slovanským jazykům, zvláště pak k slovenštině a k ruštině. Obecně se dotýká teoretických jazykovědných otázek, tradice české jazykovědy i otázek jazykového vyučování. To vše patří do okruhu Trávníčkova badatelského zájmu.¹

Dále je třeba říci, že Trávníček patří k našim jazykovědcům – bohemistům, kteří studium českého spisovného jazyka završili syntetickými díly, soustavnou mluvnici i úplným popisem slovní zásoby. Řadí se tak zaslouženě mezi významné jazykovědce naší minulosti, autory novodobých vědeckých mluvnic, Josefa Dobrovského a Jana Gebauera. Vedle významných syntetických prací jsou zde i dílčí analytické studie, vědecké monografie, nesčetné množství článků uveřejňovaných nejen na stránkách našich předních jazykovědných časopisů, ale i v novinách (např. v Lidových novinách), a v neposlední řadě i práce didaktického charakteru a obsáhlé příručky sloužící jazykové výchově a jazykové praxi nejširších vrstev. Právě díky posledně jmenovaným se stal František Trávníček jedním z nejznámějších a nejpopulárnějších ze všech našich jazykovědců.

V letech 1913–1921 působil na pražských středních školách. V roce 1920 se habilitoval a hned následujícího roku byl jmenován mimořádným profesorem (řádným v roce 1927) českého jazyka na filozofické fakultě nově založené univerzity v Brně, kde přednášel současný i starý český jazyk. Byl děkanem, později proděkanem filozofické fakulty, pověřeným děkanem pedagogické fakulty a v letech 1948–1959 stal dokonce rektorem brněnské univerzity. Profesor František Trávníček byl členem řady vědeckých institucí a organizací a také členem několika redakčních rad časopisů. Mimo akademické prostředí byl jako politik v letech 1948–1960 člen parlamentu.

¹ J. Bělič, Akademik František Trávníček, Slovo a slovesnost 19, 1958, s. 177.

Je patrné, že se jedná výjimečnou osobnost mimořádných kvalit. Trávníček svůj život naplnil bezmeznou prací, jejíž přínos lze spatřit nejen v akademickém a vědeckém prostředí, ale také mezi uživateli jazyka.

Naše práce si klade za cíl charakterizovat osobnost a dílo Františka Trávníčka se zvláštním přihlédnutím k jeho aktivitám lingvodidaktickým, které jsou vzhledem k jeho rozsáhlému dílu ryze vědeckého charakteru poněkud upozaděny a nebyla jim dosud věnována větší pozornost. Pokusíme se tedy o komplexnější shrnující pohled na Trávníčkovu dílo jako celek, větší pozornost ovšem budeme věnovat Trávníčkovu dílu lingvodidaktickému, na nějž právě komplexnější pohled chybí. Při práci jsme se potýkali s velkým množstvím materiálu, a to jak povahy pramenné, tak sekundární. Z tohoto důvodu nebylo možné projít veškerou Trávníčkovu produkci, což by bylo jistě velmi žádoucí, avšak s ohledem na naše cíle neadekvátní, a proto výklady předkládané v této práci se opírají větší měrou o literaturu sekundární.

Z hlediska metodologie jsme se rozhodli pro rekonstrukci kontextu. Půjde tedy jednak o stručnou rekonstrukci doby, v níž Trávníček žil a působil, jednak o rekonstrukci jeho díla. Jako způsob shromáždění dat jsme zvolili sběr dokumentů, a to jak archivních, tak vydaných. Dále se zaměříme jednak na obsahovou analýzu pramenů, jednak na analýzu sekundární literatury.

1.1 Shrnutí dosavadních bádání

Badatel, který se zabývá osobností a dílem Františka Trávníčka, by v první řadě neměl opomenout jeho osobní fond. Fond František Trávníček se nachází v Archivu Masarykovy univerzity v Brně. Excerptovali jsme pouze část jeho pozůstalosti, neboť fond jako celek ještě není zpracovaný. Fond B 55 obsahuje sedmdesát kartonů, detailně zpracovaných je bohužel pouze prvních jedenáct, jedná se tedy o prozatímně zpracovaný fond. Náš zájem jsme soustředili na osobní dokumenty soukromého i úředního charakteru a korespondenci, zejména potom na posudky, poznámky, komentáře a výstřižky všeho druhu.

Nejvíce však vycházíme z jeho vlastních prací, ať už se jedná o monografie nebo o dílčí analytické studie. Naše pozornost se zaměřuje zejména na Trávníčkovy práce (monografie i články) lingvodidaktického charakteru.

Je velmi překvapující, že osobnosti tak významné, jakou byl profesor František Trávníček, se nedostalo větší pozornosti v podobě nějaké monografie. Přesto bylo jeho dílo

věnováno několik zásadních článků, které jsme rozhodně nemohli opomenout. K nejdůležitějším patří článek Trávníčkova žáka Jaromíra Běliče *Akademik František Trávníček sedmdesátníkem*, který vyšel v časopise *Slovo a slovesnost* v roce 1958. Téhož roku byl v časopise *Naše řeč* otištěn velmi přínosný článek Václava Kříštka *K sedmdesátinám akademika Františka Trávníčka*. Oba tyto články mapují Trávníčkův život a jeho rozsáhlé jazykovědné dílo. Trávníčkovo dílo zabývající se spisovnou češtinou, její normou, jazykovou kulturou a dílo spadající do tematického okruhu časopisu *Naše řeč* hodnotí Alois Jedlička v nekrologu z roku 1961 *Za akademikem Františkem Trávníčkem*. V roce 1988 byla vydána personální bibliografie Františka Trávníčka (*František Trávníček 17. 8. 1888 – 6. 6. 1961*), kterou zpracovala Jana Ullrichová. Práce se zabývá jednak Trávníčkovým dílem (Knížní dílo, Stati a články ve sbornících a časopisech, Články a drobnější příspěvky v novinách, Kritiky, recenze, referáty a drobné zprávy), jednak literaturou o životě a díle F. Trávníčka. Neopomíjí ani bibliografické soupisy děl. Bibliografii F. Trávníčka je možno najít na internetových stránkách.

Materiály, které jsme použili, rozhodně nepokrývají všechny oblasti vědeckého zájmu o život, osobnost a dílo Františka Trávníčka. Stranou jsme ponechali jeho ryze soukromý život. Pouze stručně jsme naznačili jeho vztah k politickému režimu. Tyto a další jiné otázky teprve čekají na zodpovězení, kterému musí ovšem předcházet důkladné zmapování všech materiálů, jež zatím nejsou k dispozici.

Zásadním dílem, které nám poskytlo vhled do dějin české jazykovědné bohemistiky, je publikace *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky* (Praha 2007).

Dalším důležitým zdrojem pro naši práci bylo dílo Martiny Šmejkalové *Čeština a škola – úryvky skrytých dějin. Český jazyk a jeho vyučování na středních školách 1918–1989*. Z dalších významných zdrojů bych jmenovala především práce Marie Čechové: *Vyučování slohu* (1985), *Stylistika současné češtiny* (1997) a *Komunikační a slohová výchova* (1998), z nichž jsme čerpali informace ohledně Trávníčkova bádání v oblasti slohu.

Snad jediným příspěvkem, který si podrobněji všímá Trávníčkova díla linvodidaktického, je článek v časopise *Český jazyk Trvalý přínos do metodiky mateřského jazyka* od Františka Svěráka z roku 1953.

Článků, které jsou psány k různým výročím Františka Trávníčka nebo mají podobný vzpomínkový charakter, je velké množství. Většinou však pocházejí z let 1948–1989. Často se tedy jedná o články dobově pochvalné a tendenční. Přesto z nich lze po kritickém čtení řadu informací vytěžit.

Z nejnovějších článků věnovaných F. Trávníčkovi jmenujme práci Milana Jelínka *Život a dílo profesora Františka Trávníčka* z roku 2008. V současné době se dílem F. Trávníčka zabývá Petr Malčík z Ústavu pro jazyk český, který jej v rámci své rigorózní práce mapuje zejména v konextu jeho fonetických studií.

ČÁST PRVNÍ

OSOBNOST FRANTIŠKA TRÁVNÍČKA

1 Slovo úvodem

František Trávníček patří bezesporu mezi nejvýznamnější osobnosti československé a české lingvistiky 20. století, směle může stanout po boku těch největších velikánů, kteří se tomuto oboru věnovali. Život Františka Trávníčka byl však především v pozdějších letech ovlivněn také jeho aktivitami funkcionářskými a politickými a právě tato jeho působení do značné míry ztěžují poznání, jaký skutečně František Trávníček byl.

K dílu tohoto muže existuje nepřeberné množství pramenů a literatury a při letmém pohledu se může zdát, že je tomu tak i s materiály k jeho životu. Bohužel je tomu jinak, badatel může čerpat z Trávníčkova fondu, který je uchováván v archivu Masarykovy univerzity v Brně, značným problémem je ovšem skutečnost, že velká část tohoto fondu ještě neprošla zpracováním. Obdobně můžeme zaplesat, při pohledu na obrovské množství příspěvků věnovaných Františku Trávníčkovi ve sbornících a odborných časopisech. Radost a prvotní nadšení nám při kritickém čtení těchto textů zkazí fakt, že drtivá většina těchto článků pochází z let 1948–1989. S troškou nadsázky se dá říci, že o velkém profesoru a akademikovi, rektoru a poslanci psal leckdo, a hlavně hezky. František Trávníček byl prostě personou ctěnou a velebenou. Po pádu režimu zájem o tohoto muže značně opadl, a proto je skutečně velmi obtížné zabývat se jeho osobností. Tato práce však má své těžiště někde jinde, a tudíž pár slov úvodem bude jistě dostatečné zastavení se u této problematiky.

Objektivní pohled na osobnost Františka Trávníčka je prozatím velmi obtížný. Komplexnější zhodnocení jeho osobnosti teprve čeká na své zpracování, neboť časový odstup ještě zdaleka není dostatečný na to, aby nedošlo k ukvapeným závěrům a unáhleným soudům. Zejména Trávníčkova politická i ideologická orientace by mohla v současné době nahrávat jeho snadnému zatracení a radikálnímu odsouzení.

2 Dětství, mládí a studentská léta

František Trávníček se narodil 17. srpna roku 1888 ve Spešově na Moravě. Pocházel ze starého selského rodu. Ve svém životopise z roku 1952 uvádí, že jeho otec byl rolník; matka pocházela ze Svinošic, rovněž z rodiny rolníka. František měl tři sourozence – dva bratry a sestru, která však zemřela brzy po narození. Oba Františkovi bratři zemřeli ve

svých deseti letech. Po matčině předčasné smrti se otec znovu oženil a malý František byl vychováván u prarodičů ve Svinošicích. Právě zde také vychodil jednotřídní obecnou školu.² Tato etapa velmi výrazně ovlivnila jeho další vývoj, neboť prostředí, v němž vyrůstal, bylo jazykově odlišné. Rod jeho matky pocházel z východních Čech, a to ovlivnilo budoucí zájem Františka Trávníčka o dialektologie a dialektologii.³

V jedenácti letech odchází František na středoškolská studia do Brna, kde absoluuje tehdejší Slovanské gymnázium. Již zde, na klasickém gymnáziu, projevuje zájem o slovanskou jazykovědu, a samozřejmě zejména o dialektologii. Soustřeďuje se především na hanácké nářečí rodné Dražanské vrchoviny. K jeho prvním okruhům inspirace patří díla Františka Bartoše a Jana Gebauera.

Právě v roce Gebauerova úmrtí, 1907 přichází František Trávníček do Prahy, kde se stává studentem slovanské jazykovědy na Filosofické fakultě Karlovy univerzity. Mezi jeho univerzitní učitele patřil např. Pastrnek, Smetánka, Polívka, Máchala či Josef Zubatý. V prosinci roku 1911, již po čtyřech letech studií, se stává doktorem filozofie. Ve stejném roce je jmenován sekretářem nově zřízené dialektologické a lexikografické komise při III. třídě tehdejší České akademie věd a umění. Díky svému vzdělání může učit češtinu a němčinu na střední škole, což realizuje v letech 1914–1915, kdy vyučuje na střední škole v Praze v Křemencové ulici. Podle dalších zdrojů učil i na dalších pražských středních školách. Jejich jména však bohužel Trávníčkovi životopisci neuvádějí.⁴

3 První světová válka a pobyt v Rusku

V roce 1915 nastoupil do vojenské služby v Sibini.⁵ Koncem roku 1915 odchází na ruskou frontu, zde je v roce 1916 raněn a následně zajat. V roce 1918 odjel s naším vojskem z Kyjeva, dostal se do Penzy a odtud byl odvolán do Petrohradu, aby zastupoval Jiřího Klecandu ve funkci pracovníka ve slovanské knihovně druhého oddělení petrohradské akademie. V Akademii pracoval jako katalogizátor, vy excerpoval staré české rukopisy v univerzitní knihovně (např. Trojanskou kroniku). V Petrohradu se setkává s ruskými jazykozpytci, s akademikem Krským, s profesorem Iljinským a s akademikem

² Archiv MU, Brno, fond A1 RMU, osobní spisy, k. 220, i. č. 4073, František Trávníček.

³ V. Křístek, K sedmdesátinám akademika Františka Trávníčka, Naše řeč 41, 1958. Dostupné z <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4620>; citováno 12. 4. 2013.

⁴ Vedle Václava Křístka se tato informace objevuje také v textu Ladislava Seiferta při instalaci Františka Trávníčka 18. 12. 1948 (A I, b 1) M III 279/44. Archiv MU, Brno, fond A1 RMU, osobní spisy, k. 220, i. č. 4073, František Trávníček.

⁵ Město ležící v Sedmíhradsku, v Rumunsku. Archiv MU, Brno, fond A1 RMU, osobní spisy, k. 220, i. č. 4073, František Trávníček.

A. A. Šachmatovem (v té době chystal svou ruskou skladbu) – proto mu připsal svou Mluvnici spisovného jazyka vydanou po druhé světové válce. Na začátku roku 1919 odjel přes Ukrajinu a Polsko do ČSR. Bojů našich legií se sovětskou armádou se nezúčastnil.⁶ Díky svému pobytu v na Rusi se však František Trávníček stal zapáleným a nadšeným rusofilem, což se projevilo zejména v jeho budoucím politickém působení.

4 Období mezi léty 1919–1939

Po návratu z Ruska v roce 1919 se opět pustil do vědecké práce a již následujícího roku se habilitoval na pražské Filosofické fakultě UK (1920) z českého jazykozpytu a starší literatury a v roce 1921 byl jmenován mimořádným profesorem mluvnice českého jazyka se zvláštním zřetelem k dialektologii československé na nově zřízené Masarykově universitě v Brně.⁷ V historii této školy získává Trávníček místo jednoho ze zakladatelů slovanské lingvistiky. V roce 1927 se František Trávníček stává profesorem řádným.⁸

Trávníčkova akademická kariéra se i nadále rozvíjí velmi úspěšně, neboť je ve studijním roce 1932/3 zvolen děkanem filozofické fakulty, v roce 1933/4 jejím proděkanem. Obdobné pozice dosáhnul i v roce 1945/6.⁹

5 Období Protektorátu

Když byly v roce 1939 zavřeny české vysoké školy, čekalo Františka Trávníčka penzionování. On však těchto nelehkých dob využil k pilné práci, a to jak na poli vědeckého bádání, tak na poli popularizačním. Neúnavně pracoval na své Mluvnici spisovného jazyka a také psal do Lidových novin jazykové stati pod názvem Jazykové zákampí. Kromě zákampí dokázal František Trávníček svými statěmi, v nichž se snažil oslavovat a propagovat chřadnoucí mateřský jazyk, zásobovat ještě další desítku novin.¹⁰ Považoval to za svou povinnost, protože čtenáři projevovali zájem o svou mateřštinu. Kromě toho soustavně referoval o všech pracích v oboru bohemistiky a slavistiky. V redakci Lidových novin se sblížil s Františkem Píškem, který pracoval v kulturní rubrice.

Za okupace nebyl zatčen, pouze jednou byl vyslýchán gestapem, a to v budově bývalého policejního ředitelství v Orlí ulici. Otázky se týkaly jeho práce a styků

⁶ Archiv MU, Brno, fond A1 RMU, osobní spisy, k. 220, i. č. 4073, František Trávníček.

⁷ M. Jelínek, Život a dílo profesora Františka Trávníčka, s. 52.

⁸ L. Seifert při instalaci Františka Trávníčka 18. 12. 1948 (A I, b 1) M III 279/44.

⁹ Archiv MU, Brno, fond A1 RMU, osobní spisy, k. 220, i. č. 4073, František Trávníček.

¹⁰ M. Jelínek, Život a dílo profesora Františka Trávníčka, In: Sborník Muzea Blansko 2008, s. 52.

s univerzitními kolegy. Po heydrichiádě se přes dva měsíce skrýval mimo Brno. V té době ho hledalo gestapo v bytě v Tučkově ulici. Byl přesvědčen o síle Sovětského svazu a o jeho osvobozené úloze, což je dalším nezpochybnitelným důkazem jeho rusofilství. Můžeme zde také zaznamenat Trávníčkovu odbojovou činnost, kdy ve svém životopise uvádí, že napomáhal útěku sovětských zajatců a taktéž podporoval partyzánské skupiny na Blanensku.¹¹ Tyto informace se bohužel vyskytují pouze v Trávníčkových vlastních textech, tudíž jsou velmi obtížně ověřitelné a s ohledem na Trávníčkův další, především politický život je třeba se na ně dívat kritickými očima, neboť s koncem okupace se z Františka Trávníčka vědce, univerzitního hodnostáře, popularizátora češtiny, zapáleného pedagoga stává neméně zapálený komunista a politický funkcionář.

6 Podzim života (1945–1961)

Po osvobození se přihlásil k práci na filosofické fakultě, byl reaktivován a zastával funkci proděkana, zejména po odchodu děkana Havránka do Prahy. Hned v květnu 1945 se přihlásil do KSČ a odevzdal přihlášku s. Fr. Píškovi, tehdy šéfredaktorovi Rovnosti, který se nabídl doporučit ji. Ke vstupu do strany jej (jak sám uvádí): „pohnulo jeho vnitřní nutkání, činně se účastnit práce ve straně, která znamená záchranu republiky, vede ji po správné cestě k socialismu po boku Sovětského svazu.“¹² S marxismem se postupně seznamoval již před okupací, četl stati v Balšoj sovětskoj encyklopedii. „Práce ve straně jsem se bohužel do února 1948 nezúčastnil.“¹³ Brzy po osvobození napsal do Peroutkovy *Přítomnosti* článek *Proč jsem komunistou*, účastnil se jako host jednání ve školské propagační komisi. Do *Přítomnosti* napsal stať *Latina* (předtím tam vyšla stať prof. Františka Novotného namířená proti jednotné škole). V roce 1946 byl pověřen organizací pedagogické fakulty v Brně, a dle vlastních slov se pro ni snažil získat co nejvíce stranických kádrů, což ve svém životopise náležitě akcentuje a s nezměrnou hrdostí prezentuje novou fakultu jako místo s největším zastoupením členů KSČ.¹⁴ Trávníčkovu politické probuzení bylo tedy opravdu bouřlivé nebo alespoň bouřlivě propagované. Na druhou stranu byl velmi tvrdým a odhodlaným zastáncem životaschopnosti a potřebnosti pedagogické fakulty, když bylo obě zpochybňováno.¹⁵ V čele fakulty setrval do roku 1948, kdy postoupil ještě o stupínek výše.

¹¹ Archiv MU, Brno, fond A1 RMU, osobní spisy, k. 220, i. č. 4073, František Trávníček.

¹² Archiv MU, Brno, fond A1 RMU, osobní spisy, k. 220, i. č. 4073, František Trávníček.

¹³ Archiv MU, Brno, fond A1 RMU, osobní spisy, k. 220, i. č. 4073, František Trávníček.

¹⁴ Archiv MU, Brno, fond A1 RMU, osobní spisy, k. 220, i. č. 4073, František Trávníček.

¹⁵ M. Jelínek, Život a dílo profesora Františka Trávníčka, In: Sborník Muzea Blansko, s. 53.

Února 1948 se dle vlastních slov zúčastnil činně. Plamenně řečnil na dělnické manifestaci v Brně, podnítil a podepsal provolání Sdružení moravských spisovatelů a kulturních a hospodářských pracovníků v Gottwaldově duchu. „Jako předseda ÚAV všech vysokých škol v Brně jsem řídil očistu od reakčních živlů. Účastnil se očisty na pedagogické a filosofické fakultě Masarykovy university v Brně.“¹⁶ V květnu 1948 byl zvolen poslancem Národního shromáždění za KSČ a poslanecký mandát vykonával až do své smrti v roce 1961.

V prosinci téhož roku byl jmenován také rektorem brněnské univerzity, a tuto pozici zastával do roku 1959. K jeho dalším aktivitám patří spolupráce na zakládání Československé akademie věd, kdy byl v roce 1953 jmenován akademikem.¹⁷

Vedle všech těchto aktivit samozřejmě pokračoval ve vědecké a pedagogické činnosti, tudíž je pochopitelné, že se Františku Trávníčkovi zcela jistě nedostávalo času a to pravděpodobně výrazně posílilo charakteristický rys jeho osobnosti. Všechny vzpomínky na tohoto velkého vědce se nesou v obdobném duchu, všechny vnímají jeho obrovský přínos pro českou lingvistiku, všechny však také akcentují také Trávníčkovu výbušnost, prchlivost a dominantnost. Jako důkaz může posloužit jeho mimořádně napjatý vztah s dalším velikánem české lingvistiky Vladimírem Šmilauerem, kdy se v korespondenci mezi Trávníčkem a B. Havránkem objevuje poznámka o tom, kterak mu Šmilauer „hází klacky pod nohy, kde jen může.“¹⁸ „Náklonost“ Františka Trávníčka k Vladimíru Šmilauerovi je patrná také ze vzpomínkového textu Jan Balhara, v němž autor mimo jiné uvádí: „V třetím ročníku byla přednáška a seminář Novočeská mluvnice – skladba. O skladbě ani slovo, ale nezapomenutelné byly Trávníčkovy podrážděné ostré výpady proti jazykovědcům z Prahy a Olomouce. Blesky lítaly na některé formulace na některé formulace ze Šmilauerovy Novočeské skladby. Přednášející láteřil na badatele, kteří přišli s neuznávaným učením o predikativech.“¹⁹ Tento text je pro poznání Trávníčka pedagoga opravdovým pokladem. Na jiném místě autor vzpomíná na Trávníčkovy přednášky z Úvodu do marxistické jazykovědy, v němž jediným, zato nezastupitelným učebním textem byla lingvistická studie Stalinova. Ovšem zde je třeba připomenout, že se psal rok 1952. Velmi půvabná je také Balharova vzpomínka na první zkoušku u Františka Trávníčka, kdy pan profesor odsoudil k neúspěchu více než polovinu posluchačů prvního

¹⁶ Archiv MU, Brno, fond A1 RMU, osobní spisy, k. 220, i. č. 4073, František Trávníček.

¹⁷ J. Bělič, Akademik František Trávníček sedmdesátníkem, Slovo a slovesnost 19, 1958, s. 177–181.

¹⁸ Archiv MU, Brno, fond B55 František Trávníček, sign II/1–75. Korespondence Havránek – Trávníček 15. 4. 1946.

¹⁹ J. Balhar, Můj učitel, ručitel, školitel. In: Linguistica Brunensia, Brno 2008, s. 226.

semestru, než si vůbec někdo dovolil podotknout, že jsou zkoušeni z látky semestru čtvrtého.²⁰

O komplikovanosti Trávníčkovy osobnosti svědčí také jeho vztah ke spoluautorovi *Slovníku jazyka českého*, kdy jejich vzájemná nevraživost skončila soudním procesem o autorství.²¹ Velmi důležitým zdrojem informací o Františku Trávníčkovi jsou i vzpomínky Radoslava Večerky. Mimo opětovného informování o útocích proti Vladimíru Šmilauerovi je zde následující charakteristika: „Musíte si ho ovšem představit jako vysokého štíhlého muže, zabraného do sebe a zjevně beze smyslu pro humor, člověka nekomunikativního a autoritativního. Byl to typický cholerik s naléhavými, vysokým hlasem až ječivě pronášenými intonacemi nepřipouštějícími odpor.“²²

K dokreslení tohoto obrazu nám zcela jistě může pomoci i následující text, jehož autorkou je manželka velkého brněnského básníka Oldřicha Mikuláška Věra: „V určenou hodinu se dostavil do budovy rozhlasu v Beethovenově ulici. Právě jsem sjížděla výtahem dolů, když se začal přízemím rozléhat značný křik. Pronikavý vysoký hlas ječel na nebohého vrátného, který si dovolil chtít profesorovi Trávníčkovi nějaký průkaz. To jsem ještě netušila, jak si zakládá na všech svých četných hodnostech. „Po mně akademikovi, členu Poslanecké sněmovny,“ a padaly další tituly „chcete nějaký průkaz? To je nehoráznost!“ Do tohoto zmatku jsem se nesměle představila, vrátný svou žádost o totožnost už vzdal a proslulý akademik si mě přísně změřil a vybafl: „Víte vy, co je stužkonoska modrá?“ „Ano prosím, vím. To je motýl.“ „A kdo napsal Stučkonosku modrou? Víte to?“ ...“²³

S novým režimem Trávníček natolik srostl, anebo to alespoň dovedně předstíral, že přednášel na téma „slovanská politika SSSR“, „buržoazní republika“ a „český jazyk“ na ústřední škole ve Slapech, na krajské škole v Brně a na kurzech pro lidovou správu. V roce 1949 přednášel na nedělním školení a jednotlivě o různých tématech (Stalin, Lenin, Gottwald, Velká říjnová revoluce, žena v lidové společnosti aj.), vedl marxistický kroužek na filosofické fakultě, byl určen za konzultanta v oboru marx – leninismu, a stal se schůzovým referentem KV KSČ a AV NF.²⁴ Jeho zásluhy straně a vládě byly potvrzeny, když mu byl udělen Řád republiky a Řád vítězného února.

²⁰ J. Balhar, Můj učitel, ručitel, školitel. In: *Linguistica Brunensia*, Brno 2008, s. 226.

²¹ M. Jelínek, Profesor Trávníček jako slovníkář a teoretik stylu, In: *Linguistica Brunensia*, Brno 2008, s. 228.

²² R. Večerka, Vzpomínka na Trávníčka badatele a učitele, In: *Linguistica Brunensia*, Brno 2008, s. 231.

²³ V. Mikulášková, Tři setkání s profesorem Trávníčkem, *KAM* 2007, č. 11, s. 17.

²⁴ Archiv MU, Brno, fond A1 RMU, osobní spisy, k. 220, i. č. 4073, František Trávníček.

Přesto i on zaznamenal jisté problémy. Roku 1950 byl obviněn organizací KSČ na medicínské fakultě, že po únoru 1948 neprávem vydal pět doktorských diplomů. Nakonec však byla všechna obvinění stažena a bylo veřejně prohlášeno, že se František Trávníček ničeho závadného nedopustil.²⁵

Aby byl pohled na Františka Trávníčka více objektivní, je třeba připojit i několik posudků, které ze svých vysokých pozic musel vydávat. Dlužno říct, že téměř všechny jsou hodnoceními kladnými, pan profesor se snažil nikomu neublížit. Jen pro ilustraci: „Soudruha prof. Vladimíra Nováka znám jako svrchovaně čestného člověka, přímého v jednání a ve styku s lidmi ochotného a vlídného. Je to velký odborník, má svůj obor rád a pracuje s vnitřním zápalem...“ nebo „Soudruh Hájek je odborník ve slovanské historii...je to člověk čestný, nenáročný, skromný, přímý...“

Jaký tedy byl profesor František Trávníček? Mnoho informací o jeho osobním a rodinném životě nemáme. Víme, že měl o rok mladší manželku, kterou ve svém životopise z roku 1952 charakterizuje jako „bez politické příslušnosti a činnou v domácnosti.“²⁶ Se svojí ženou měl dvě dcery. O tom, jaký byl Trávníček manžel, či otec se informace nezachovaly, a vlastně to ani není předmětem této práce. Jisté je to, že tento velmi rozporuplný a komplikovaný muž odešel 6. června 1961.²⁷

²⁵ Archiv MU, Brno, fond A1 RMU, osobní spisy, k. 220, i.č. 4073, František Trávníček.

²⁶ Archiv MU, Brno, fond A1 RMU, osobní spisy, k. 220, i.č. 4073, František Trávníček.

²⁷ M. Grepl, Zemřel akademik František Trávníček (část novin). Archiv MU, Brno, fond H III 221, LD 7. 6. 1961. Nekrology F. T.

ČÁST DRUHÁ

VĚDECKÉ DÍLO FRANTIŠKA TRÁVNÍČKA

V následující části se pokusíme podat stručný souhrnný pohled na vývojové tendence v jazykovědné bohemistice a na pozadí tohoto vývoje se pokusíme shrnout neobyčejně rozsáhlé a tematicky pestré vědecké dílo Františka Trávníčka.

Pokud není uvedeno jinak, základním východiskem pro následující část je dílo *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky* (2007), na jehož základě vydělujeme pět zásadních oblastí jazykovědy, do nichž František Trávníček významnou měrou zasáhl. Pilířem našeho výkladu je české mluvnickví, přičemž stručný popis jeho vývoje je zasazen do širšího historického a kulturního kontextu evropského. U dalších oblastí (historická gramatika, fonetika a fonologie, slovtvorba a dialektologie) uvedeme jen nezbytně nutný kontext, zaměříme se na konkrétní práce Františka Trávníčka v dané oblasti a pokusíme se zhodnotit jeho přínos české jazykovědné bohemistiky. Další kapitola shrnuje Trávníčkovu dílo, které nelze jednoznačně zařadit do pěti výše uvedených oblastí, případně dílo, které je v dané oblasti zastoupeno pouze několika pracemi, ale má zásadní význam. Poslední kapitola této části se snaží představit tvůrčí typ Františka Trávníčka a poukázat na vlivy, které působily na jeho dílo.

1 Mluvnickví

Zásadním mezníkem je jistě dílo Josefa Dobrovského, autora syntetické vědecké mluvnice, která vyšla v roce 1809²⁸. Dílo je orientováno normativně a uzákoňuje v podstatě jazykový literární úzus veleslavínského období. Všem českým mluvnicím 19. století je společné to, že se opírají o výkladový systém Dobrovského.²⁹

V generaci „gebauerovské“ byla česká jazykovědná slavistika a bohemistika takřka výlučně dílem učitelů a odchovanců pražské univerzity, jejíž význam v 2. polovině 19. století vzrostl. Zcela zásadním se stal po založení Semináře pro slovanskou filologii v roce

²⁸ Nesla název *Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache zur gründlichen Erlernung derselben für Deutsche, zur vollkommenern Kenntnis für Böhmen*.

²⁹ J.Pleskalová et al. (eds.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha, Academia 2007, s. 42.

1880, prvního vědeckého ústavu slavistického v rámci univerzitního studia na světě vůbec.³⁰

V této době se je věda ovlivněna pozitivismem a mladogramatismem. Hlavním představitelem generace byl Jan Gebauer. Vydal řadu zásadních děl, která měla obrovský význam pro budoucí generace. Některé z jeho prací byly později upraveny a znovu vydány. Právě na jeho dílo v některých ohledech navazuje František Trávníček, který začíná odborně publikovat ještě před vznikem ČSR. Gebauerův vliv na Trávníčka je nezanedbatelný.

1.1 Od vzniku ČSR do konce druhé světové války

1.1.1 Obecně o novém pohledu na lingvistiku

Se vznikem Československé republiky na konci první světové války v roce 1918 došlo k zásadním proměnám v celé společnosti. Můžeme pozorovat prudký technický vývoj v mnoha oblastech, vzniká ČSA, začíná vysílat Československý rozhlas, firmy Baťa, Škoda a jiné dobývají Evropu. Zásadními jsou i politické změny, kdy po letech válečných nastává období pluralitní demokracie. Pro mladou Československou republiku je typické i nadšení pro vše nové a nastupující modernismus; v souvislosti s tím můžeme zaznamenat také radikální rozchod s minulostí. Tyto a mnohé další projevy se objevují také ve výtvarném umění, v hudbě a ve slovesném umění.

V jazykovědě tuto změnu představuje vznik strukturalismu, nové teorie jazyka a lingvistické metody. Strukturalismus³¹ vznikl ve druhém a třetím desetiletí 20. století v Ženevě. V roce 1926 byl ustaven tzv. Pražský lingvistický kroužek (PLK)³², v zahraničí později označen jako pražská lingvistická škola. Jeho nová jazykovědná koncepce v mnoha směrech ovlivnila vývoj moderní lingvistiky 20. století. Díky činnosti Pražského lingvistického kroužku se české země staly jedním z hlavních center světové lingvistiky. V souvislosti s PLK hovoříme také o propojení české jazykovědy s mezinárodní soudobou

³⁰ J. Pleskalová et al. (eds.), Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky. Praha, Academia 2007, s. 53.

³¹ Jde o „metodologický směr, který předpokládá, že lidmi utvářené a reflektované světy lze popisovat jako komplexní systémy, jež lze vymezit inventářem stejnorodých jednotek a sítí jejich vztahů.“ P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.), Encyklopedický slovník češtiny NLN, Praha 2002, s. 445. Strukturalismus považuje jazyk za systém, jehož jednotlivé části není možné zkoumat odděleně od funkcí, které v systému zastávají; přísně rozlišuje historický pohled na jazyk od popisu jazyka v určitém okamžiku jeho vývoje a považuje jazyk za společenský jev, který má především komunikativní (dorozumívací či sdělovací) funkci. Za zakladatele strukturalismu je považován Ferdinand de Saussure (1857–1913). J. Černý, Dějiny lingvistiky. Votobia, Olomouc 1996, s. 128.

³² Klíčovou roli při vytváření pražské školy sehrál Vilém Mathesius. Mezi další významné představitele PLK patřili čeští jazykovědci, např. B. Havránek, B. Trnka či J. Mukařovský, ale i jazykovědci zahraniční, např. R. Jakobson, N. S. Trubeckoj a S. Karcevskij. J. Černý, Dějiny lingvistiky. Votobia, Olomouc 1996, s. 148.

lingvistikou a filosofií. Představitelé českého strukturalismu refleктоvali uměleckou tvorbu českých avantgardních umělců (př. Vančura, Seifert, Nezval), a dokázali tak propojit slovesné umění s vědou. Tiskovým orgánem PLKu byl časopis *Slovo a slovesnost*. Mezi charakteristické znaky tohoto období patří publikované práce, u nichž převažuje obecně jazykovědná orientace.

Do roku 1945 nestačily vzniknout gramatické syntézy, neboť tato doba byla teprve dobou nástupu nových východisek a metod lingvistického bádání. Velké množství statí věnovaných dílčím tématům z novočeské mluvnice vycházelo nejen v odborném periodickém tisku, ale i v příležitostných sbornících. Dokladem tohoto jsou práce J. Bečky, J. Beneše, J. Brambory, J. Dvořáčka, K. Erban, V. Ertla, V. Flajšhanse, A. Frinty, J. Hallera, K. Hodury, V. Kebrla, J. Kubišty, F. Oberpfalcera (po r. 1945 Jílka), A. Opravila, F. Strejčka, V. Šmilauera, F. Trávníčka, B. Trnky, J. Vachka, A. Získala a jiných.³³

V meziválečném období v oblasti gramatografie ještě doznívala tradice Gebauerových mluvnice ve zpracování Václava Ertla (stručnější verze z roku 1928 s názvem *Krátká mluvnice česká pro nižší třídy středních škol*), Jana Kaňky (*Česká mluvnice s cvičebnicí a slovníčkem pro obchodní školy na základě mluvnice Gebauerovy – Ertlovy*, 1929) a ve zpracování Františka Trávníčka (viz dále). I když Trávníček Gebauerovo dílo zmodernizoval, k jednotlivým pasážím připojil pokyny o jazykové správnosti, stále zde prosvítala historizující osnova, a proto ani Trávníčkova opakovaná vydání Gebauerovy mluvnice mezeru v naší meziválečné gramatografii nezaplnila.³⁴

Pro potřeby české bohemistiky i školní praxe se používaly ve stejné době gramatiky Aloise Gregora *Příruční mluvnice jazyka českého I. Skloňování* (1923), *II. Časování* (1925) a *Mluvnice jazyka českého pro vyšší třídy středních škol* (1932, 1937). Dále potom *Česká mluvnice a cvičebnice pro 1. a 2. třídu středních škol* (1926) od Jana Mašína. Jednalo se stále o gramatiky gebauerovské linie. Z mimoškolních učebnic češtiny stojí za pozornost *Učebnik češského jazyka dlja ruskich* (1923), který redigoval František Trávníček a který byl určen ruským emigrantům v ČSR.

1.1.2 Trávníčkovo dílo mluvnické

František Trávníček stejně jako řada dalších jazykovědců mladší generace začal odborně publikovat již před rokem 1918. Až v meziválečném období však vědecky dozrál

³³ J. Pleskalová et al. (eds.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha, Academia 2007, s. 60.

³⁴ Tamtéž, s. 60–61.

a úspěšně se uplatnil na poli jazykovědné bohemistiky. Jako lingvista byl Trávníček ovlivněn v některých ohledech metodou Pražského lingvistického kroužku, v jiných ohledech je považován spíše za dědice tradiční lingvistiky.

Již během svých studií se zajímá o otázky gramatické, přesněji o historickou gramatiku. Ve 20. a 30. letech uveřejňuje několik studií z historické gramatiky, které mu však poslouží jako východisko, a těží z nich především ve své budoucí mluvnici nové spisovné češiny (viz dále).

Trávníček se stal poučeným přepracovatelem Gebauerovy *Příruční mluvnice jazyka českého*.³⁵ V Trávníčkově úpravě bylo dílo vydáno čtyřikrát (1925 – 3. vydání, 1930 – 4. vyd., 1936 – 5. vyd., 1939 – 6. vyd.³⁶), celkem se tedy dočkalo šesti vydání.³⁷ Třetí vydání neslo název *Příruční mluvnice jazyka českého pro učitele a studium soukromé*, čtvrté až šesté vydání dostalo název *Gebauerova Příruční mluvnice jazyka českého pro učitele a studium soukromé*.

V prvním vydání Trávníčkova a Vášova *Slovníku jazyka českého* (1934–1937) najdeme stručné poučení o české mluvnické stavbě (hláskosloví a tvarosloví), které později Trávníček rozšířil a které posléze posloužilo jako základ pro samostatné významné dílo, jež sehrálo důležitou roli během okupace a krátce po ní, s názvem *Stručná mluvnice česká*, poprvé vydaná roku 1941 (znovu vydána roku 1943 a 1945). Tato mluvnice vycházela ze staršího Trávníčkova přepracování *Příruční mluvnice* od J. Gebauera. „*Je to jakási předběžná populární a neúplná syntéza před druhým nejvýznamnějším vědeckým dílem Trávníčkovým, před Mluvnicí spisovné češtiny I – II, ke které se autor připravoval již vlastně od svých setkání se Šachmatovem před r. 1918.*“³⁸

Mezi mluvnicemi zaujímají zvláštní postavení ty, které sloužily nebo slouží jako školské příručky. Právě tyto gramatiky udržují jednotu spisovného jazyka, rozšiřují a prohlubují znalosti spisovné češtiny. Až do počátku třicátých let 20. století se používaly Gebauerovy mluvnice a jejich úpravy, o něž se zasloužil V. Ertl a F. Trávníček.³⁹ Jak v úpravách Ertlových, tak Trávníčkových najdeme vliv historizující jazykovědy. U řady

³⁵ Jan Gebauer vydal svou *Příruční mluvnici jazyka českého* v roce 1900. Druhé přepracované vydání vyšlo roku 1904.

³⁶ Srov. A. Jedlička, Živý odkaz Jana Gebauera. Naše řeč 71, 1988, č. 4. Dostupné z <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?lang=en&art=6786>; citováno 10. 4. 2013. J. Bělič, Akademik František Trávníček sedmdesátníkem. Slovo a slovesnost 19, 1958, č. 3, s. 178.

³⁷ Srov. M. Jelínek, Základní práce o mluvnici spisovné češtiny. Naše řeč 44, 1961, č. 7–8. Dostupné z <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4845>; citováno 10. 4. 2013.

³⁸ J. Bělič, Akademik František Trávníček sedmdesátníkem. Slovo a slovesnost 19, 1958, č. 3, s. 180.

³⁹ M. Jelínek, Jubilejní vydání Stručné mluvnice české. Naše řeč 50, 1967, č. 1. Dostupné z <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=5250>; citováno 10. 4. 2013.

konkrétních jevů se přikláněly k obrozenecké kodifikaci, ale i přesto plnily svůj účel – podávaly systematický popis mluvnické stavby spisovného jazyka a výklad opíraly o většinou dobře volené příklady.⁴⁰ Ve třicátých letech vydal dvě publikace zabývající se mluvnickým vyučováním. První práci, jež nese název *Mluvnické vyučování* (1932), napsal společně s V. Komárkem. Druhá publikace s názvem *Mluvnice na škole národní nižšího i vyššího stupně a na nižším stupni školy střední* vyšla v roce 1934. Oběma se budeme podrobněji věnovat v kapitole věnované Trávníčkovým aktivitám lingvodidaktickým.

Do konce druhé světové války napsal Trávníček velké množství studií, drobných článků a recenzí, které se věnovaly mimo jiné i otázkám mluvnice. V řadě případů se jednalo o přípravné studie o nejrozmanitějších otázkách české mluvnické stavby, které se tak staly základem pro budoucí významné syntetické dílo – *Mluvnici spisovné češtiny*, k jehož zpracování přistoupil v nejtěžších letech války, v době zavření českých vysokých škol.

1.2 Od konce druhé světové války do šedesátých let 20. století

Následkem uzavření vysokých škol (od r. 1939), v souvislosti s válečnými událostmi, došlo k útlumu lingvistické činnosti stejně jako k útlumu veškeré činnosti vědecké a kulturní. V průběhu šesti válečných let však řada vysokoškolských profesorů svou nucenou dovolenou zaplnila neúnavnou prací. Po skončení války tak došlo k vydání několika děl, která za války vycházet nemohla. Pro poválečné období je rovněž charakteristický nárůst vysokých škol, vznik nových vědeckých ústavů i mimo fakulty vysokých škol a také výrazný vzrůst počtu odborníků v oboru jazykovědy, čímž samozřejmě kvantitativně vzrostl i počet jazykovědné produkce.⁴¹

Na tomto místě si dovolíme uvést výrazné rysy poválečné gramatologie a gramatografie, které jsou příznačné pro celou českou jazykovědu a do jisté míry i pro jiné vědní obory. V důsledku politických a společenských poměrů po únoru 1948 došlo k rozštěpení gramatického výzkumu češtiny. Část badatelů působících v Československu se věnovala popisu gramatiky češtiny a její vědecký kontakt se omezoval převážně na země komunistického bloku. I přes tuto nepříznivou situaci však bylo možno navázat na dědictví Pražského lingvistického kroužku. Badatelé, již emigrovali do zahraničí, měli možnost výzkum češtiny včlenit do širší orientovaného výzkumu gramatických systémů

⁴⁰ M. Jelínek, Jubilejní vydání *Stručné mluvnice české*. Naše řeč 50, 1967, č. 1. Dostupné z: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=5250>; citováno 17. 4. 2013.

⁴¹ J. Pleskalová et al. (eds.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha, Academia 2007, s. 62–63.

jazyků, které byly s češtinou geneticky či typologicky příbuzné. Zůstali součástí mezinárodní vědecké komunity, a mohli tak pracovat v prostředí svobodného vědeckého dialogu.⁴² Politická moc Československa se všemi prostředky snažila zabránit kontaktu domácí a emigrantské jazykovědné bohemistiky. Na konci padesátých let došlo pod vlivem kritiky kultu osobnosti k mírnému uvolnění poměrů i v Československu, a tak už na přelomu padesátých a šedesátých let bylo možné citovat cizí strukturalisty.

Poválečné gramatické myšlení navazovalo na tradice meziválečného období. Významnými jazykovědci poválečného období jsou Bohuslav Havránek a Alois Jedlička. V roce 1950 vydal B. Havránek společně s A. Jedličkou *Stručnou mluvnici českou pro střední školu* (od 4. vydání v r. 1955 *Stručná mluvnice česká pro školy všeobecně vzdělávací*, od 10. vydání v r. 1966 *Stručná mluvnice česká*). V roce 1951 vyšla *Česká mluvnice* B. Havránka a A. Jedličky. Významné je však až její přepracované a podstatně rozšířené vydání z roku 1960, kdy měla sloužit jako vysokoškolská učebnice, a další rozšířené vydání z roku 1963. V této podobě byla dále vydávána v nových vydáních až do konce 20. století; po stránce koncepční upustila od strukturalistických přístupů.⁴³

1.2.1 Trávníčkovo dílo mluvnické

František Trávníček byl za okupace penzionován. Během války však pilně pracoval na své mluvnici, která se podobně jako mluvnice Havránka – Jedličky rodila již v předválečném období a kterou vydává na přelomu čtyřicátých a padesátých let pod názvem *Mluvnice spisovné češtiny*⁴⁴. Jedná se o jedno z nejvýznamnějších děl F. Trávníčka. Podle Trávníčkova žáka Jaromíra Běliče se jedná o „dosud nejzevrubnější soustavné popsání gramatické stavby současného spisovného jazyka českého, významné syntetické dílo, které vzniklo po velké řadě dílčích studií předchozích jako plod téměř třicetileté práce“.⁴⁵ *Mluvnice* je věnována památce A. A. Šachmatova, s nímž se seznámil v době první světové války v Petrohradu. A byl to právě Šachmatov, kdo Trávníčka seznámil se svými přípravami k velkému dílu věnovanému ruské skladbě a utvrdil jej v záměru napsat úplnou mluvnici novočeského spisovného jazyka.

⁴² J. Pleskalová et al. (eds.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha, Academia 2007, s. 63.

⁴³ Tamtéž, s. 64–65.

⁴⁴ Podrobnější analýzou a hodnocením mluvnice se zabývají: F. Kopečný, *Trávníčkova mluvnice spisovné češtiny*. *Slovo a slovesnost* 11, 1949, č. 4, s. 170–182. Dostupné z: <http://sas.ujc.cas.cz/archiv.php?art=613>; citováno 20. 4. 2013.; A. Jedlička, *Za akademikem Františkem Trávníčkem*. *Naše řeč* 44, 1961, č. 7–8. Dostupné z: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4841>; citováno 20. 4. 2013.; J. Haller, *Dvě nové knihy o českém jazyce*. *Naše řeč* 32, 1948, č. 4–5. Dostupné z: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4080>; citováno 20. 4. 2013.

⁴⁵ J. Bělič, *Akademik František Trávníček sedmdesátníkem*. *Slovo a slovesnost* 19, 1958, č. 3, s. 178.

Mluvnice spisovné češtiny I byla vydána v roce 1948⁴⁶, *Mluvnice spisovné češtiny II* v roce 1949; oba svazky byly vydány v roce 1951. Touto mluvnicí Trávníček navazuje na svou *Stručnou mluvnici českou* (1941, 1943, 1945). Metodologicky Trávníčkova *Mluvnice* spadá do předstrukturalistického období, z hlediska koncepce představuje výrazný odklon od tradice.⁴⁷ Trávníček jako vydavatel Gebauerovy *Příruční mluvnice jazyka českého* tradiční mluvnici dobře znal. Od tradiční gramatografie se však odklonil, neboť tušil, že klasický popis jazyka, opřený o řecko-latinskou tradici a reflektující jen formu jazykových výrazů, je nedostatečný.⁴⁸ Do popisu jazyka je totiž potřeba začlenit i reflexi mimojazykových entit. Trávníčkovo poválečné gramatické myšlení, vybavené již z předválečného období znalostí historického vývoje češtiny, bylo silně ovlivněno marxistickou orientací jazykovědy, avšak postrádalo potřebu budování deduktivního systému. Trávníček se tedy snažil popsat v teoretickém rámci klasické mluvnice, který měl k dispozici, více vlastností jazyka, než mu daný teoretický systém vůbec umožňoval.⁴⁹ Některé části, např. o tvoření slov nebo i četné syntaktické výklady, jsou pojaty zcela nově a z velké části se opírají o autorovy vlastní výzkumy.⁵⁰

V I. díle jeho *Mluvnice* najdeme oddíly o hláskosloví, tvoření slov a tvarosloví. Obsáhlé výklady např. o přízvuku (téměř sto stran) nebo o vokalizaci předložek jsou založeny na vlastních studiích publikovaných již dříve časopisecky. Zvláštní význam zde mají studie uveřejňované ve *Slově a slovesnosti* v letech 1938–1943, které osvětlují neúplně či jednostranně posuzované jevy, např. studie o genitivu záporovém, o pasivu ve spisovné češtině nebo slovtvorné studie o složeninách typu *maloměsto*. Požadavek důkladného prozkoumání a poznání vývojových zákonitostí Trávníček spojuje se zřetelem k spisovným výrazovým potřebám, který umožňuje neodmítat mechanicky nově vznikající a nově se šířící jazykové prostředky.⁵¹ *Mluvnice* je významná nejen množstvím nově nashromážděného, utříděného a vyloženého materiálu a bohatstvím nových poznatků, ale také pojetím některých jazykových jevů. Pozornost tady zasluhuje především popis hláskové soustavy, o němž se podrobněji zmíníme v kapitole Fonetika a fonologie.

⁴⁶ Podrobný rozbor jí věnoval F. Kopečný (Trávníčkova *Mluvnice spisovné češtiny*, *Slovo a slovesnost* 11, 1949, s. 170–182).

⁴⁷ J. Pleskalová et al. (eds.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha, Academia 2007, s. 66.

⁴⁸ P. Karlík – J. Panevová, *Dva pohledy na vývoj českého poválečného syntaktického myšlení*.

In: *Korpus – gramatika – axiologie*, 2012, č. 5, s. 37.

⁴⁹ J. Pleskalová et al. (eds.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha, Academia 2007, s. 66.

⁵⁰ Srov. Karlík – J. Panevová, *Dva pohledy na vývoj českého poválečného syntaktického myšlení*. In *Korpus – gramatika – axiologie*, 2012, č. 5, s. 37; J. Pleskalová et al. (eds.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha, Academia 2007, s. 66.

⁵¹ A. Jedlička, *Za akademikem Františkem Trávníčkem*. *Naše řeč* 44, 1961, č. 7–8. Dostupné z: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4841>; citováno 20. 4. 2013.

V tvarosloví uvádí netradiční základní vzory substantiv a slovesa dělí podle kmene infinitivního.

II. díl je věnován skladbě, která je v jeho pojetí naukou o jazykových projevech, tedy formálním a významovým popisem věty a jejích částí. V duchu starší tradice tak do skladby zahrnuje vedle vlastního větosloví (je charakterizováno důsledným postupem od větného celku k větným členům) také tzv. významosloví (výklad o významech slovních druhů a tvarů). Za část syntaxe, tzv. významosloví pokládá Trávníček analýzu významů morfologických tvarů. Z hlediska koncepce – setrváním při tradičním komplexním pojetí skladby – je Trávníčkova skladba blízká Gebauerovi, od Havránka – Jedličky, kteří za skladbu považují pouze větosloví, se odlišuje. „Včleněním svým statusem vágních významových rysů do syntaxe Trávníček nicméně nevědomky anticipoval další vývoj gramatických teorií, které vznikaly v šedesátých letech v souvislosti se sémantizací syntaxe.“⁵²

Uvedli jsme, že Trávníčkovo pojetí syntaxe bylo v rozporu s pojetím Havránka – Jedličky. Ještě více však bylo v rozporu s pojetím syntaxe Vladimíra Šmilauera. Všem třem, resp. čtyřem badatelům bylo společné spojování odborného popisu češtiny s jejími didaktickými aspekty. Největší rozdíl mezi nimi spočíval v tom, že Trávníček a do jisté míry ani Havránek – Jedlička neznali moderní teorie syntaxe.⁵³ Naproti tomu Šmilauer znal dobře nové teorie jazyka a jeho gramatických popisů vznikající v Evropě. Je evidentní, že se nepřímou inspiroval předválečnými pracemi Luciena Tesnière. Trávníček toužící poznat na jazyce co nejvíce jeho vlastností neznal moderní teorie syntaxe, sémantiky ani logiky, a proto musel jako zdroj poznávání jazyka legitimizovat „vcit'ování se do jazyka“. Šmilauer využil koncepce klasické gramatiky, kterou dále metodologicky propracovával v ucelený a vnitřně nerozporuplný systém.⁵⁴ Vnější rozdílem mezi uvedenými badateli je fakt, že zatímco Trávníček i Havránek – Jedlička vytvořili celou gramatiku, Šmilauer svou koncepci gramatiky nevtělil do celistvé vědecké teorie, ale představil ji v řadě dílčích studií.⁵⁵

Za zmínku jistě stojí fakt, že Trávníčkova syntax inspirovala k přepracování do podoby učebního textu dva gramatiky. Prvním byl Karel Erban, který v roce 1955 vydal

⁵² Srov. Karlík – J. Panevová, Dva pohledy na vývoj českého poválečného syntaktického myšlení. In: Korpus – gramatika – axiologie, 2012, č. 5, s. 37; J.Pleskalová et al. (eds.), Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky. Praha, Academia 2007, s. 66.

⁵³ P. Karlík – J. Panevová, Dva pohledy na vývoj českého poválečného syntaktického myšlení. In: Korpus – gramatika – axiologie, 2012, č. 5, s. 35.

⁵⁴ J.Pleskalová et al. (eds.), Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky. Praha, Academia 2007, s. 67.

⁵⁵ Tamtéž, s. 67.

Větosloví, druhým Jaromír Špal, jenž je autorem *Skladby českého jazyka I – větosloví, II – významosloví* (1956) a *Vybraných kapitol z větosloví a významosloví* (1968).⁵⁶

Mluvnice je v řadě případů nová i po stránce terminologické. Na základě kritické revize starších termínů vytváří „v mnoha případech šťastně tradici novou“⁵⁷. Nové názvosloví proniklo i do učebnic a ujalo se. „Trávníčkova *Mluvnice* je dílem ryze vědeckého, neučebnicového charakteru, třebaže vliv na kodifikaci měla; nadto je u nás zřejmě poslední zevrubnou mluvnici, která vznikla v dílně jednotlivce. Ve své řadě nachází pokračování až v tzv. akademické Mluvnici češtiny – ta je už činem mnohoautorským.“⁵⁸

Trávníčkův žák Jaromír Bělič se k *Mluvnici* vyjádřil slovy: „Celek pak je první opravdu soustavné vědecké dílo o současné české mluvnici a patří tedy k úhelným kamenům dnešní bohemistiky, i když některé Trávníčkovy výklady a jeho metodický přístup k různým dílčím jevům nejsou přijímány bez výhrad.“⁵⁹ *Mluvnici* byla vytýkána jistá nevyváženost (např. výdechovému přízvuku je vyhrazeno 84 stran) a také zatíženost psychologickými přístupy (v úvodu děkuje M. Rostoharovi⁶⁰ za poučné rozmluvy o psychologicko-jazykových otázkách).⁶¹

Souhlasíme se Z. Rusínovou, která uvádí, že „*Mluvnice spisovné češtiny* byla ve své době nesporně moderním popisem jazyka, zvláště respektujícím živé dorozumívací potřeby. Byť se proklamativně nepřihlásila k strukturalistické metodologii, stala se do značné míry praktickou aplikací některých jejích teoretických východisek.“⁶² I podle našeho názoru se stala dobrým základem, inspirací a leckdy i prvním odrazovým můstkem při bádání v řadě bohemistických oborů.⁶³ „Z pouhé inspirace pracemi Šachmatovovými o současné ruštině, přes zvládnutí teorií a praxe Gebauerovy školy, dále přes fundované a plodné souputnictví s pražskou lingvistickou školou dospěl Trávníček k adekvátnímu popisu jazyka své doby, formuloval předpisy a pravidla vystihující jak jeho struktury, tak

⁵⁶ J. Pleskalová et al. (eds.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha, Academia 2007, s. 66.

⁵⁷ A. Jedlička, *Za akademikem Františkem Trávníčkem*. Naše řeč 44, 1961. Dostupné z <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4841>; citováno 20. 4. 2013.

⁵⁸ J. Chloupek, *Nad živým dílem Františka Trávníčka (sto let od jeho narození)*, *Slovo a slovesnost* 49, 1988, s. 249.

⁵⁹ J. Bělič, *Akademik František Trávníček sedmdesátníkem*. *Slovo a slovesnost* 19, 1958, č. 3, s. 180.

⁶⁰ **Mihajlo Rostohar** (1878–1966), brněnský profesor psychologie, první český experimentální psycholog původem ze Slovinska. <http://www.phil.muni.cz/fil/scf/komplet/rosthr.html>; citováno 20. 4. 2013.

⁶¹ J. Chloupek, *Nad živým dílem Františka Trávníčka (sto let od jeho narození)*, *Slovo a slovesnost* 49, 1988, s. 248.

⁶² Z. Rusínová, *Pokušení struktury*, Host, Brno 2011, s. 19.

⁶³ Tamtéž, s. 19.

i jeho soustavu. Avšak zůstal do značné míry dlužníkem ve formulacích obecných zákonů postihujících rysy jazyka jako systému.“⁶⁴

Trávníček byl bezesporu uznávaným znalcem českého jazyka již v předválečném období a své názory na gramatiku publikoval jak v předválečném, tak poválečném období, a to především v množství časopiseckých studií (např. o vidu, o negaci, o slovosledu). Nevyhýbal se ani ostrým polemikám, např. o slovních družích s M. Komárkem nebo s L. Klimešem o rekcii substantiv. František Trávníček byl (asi poslední) uznávanou autoritou v otázkách jazykové správnosti a jazykové kultury. Názory na tuto oblast dával najevo i ve svých synchronních gramatických pracích.⁶⁵

⁶⁴ Tamtéž, s. 19–20.

⁶⁵ J.Pleskalová et al. (eds.), Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky. Praha, Academia 2007, s. 66–67.

2 Historická gramatika

2.1 Obecně o vývoji historické gramatiky

Historická gramatika je jazykovědná disciplína, která sleduje vývoj na rovině langue v jednotlivých plánech, tj. v hláskosloví, morfologii a syntaxi. Je komplementární s vývojem spisovné češtiny, který naopak zkoumá především rovinu parole, tedy promluvy/texty z historického (písemného) období češtiny.⁶⁶

Za zakladatele české historickosrovnávací jazykovědy je považován Jan Gebauer. Jeho vědecká činnost byla od osmdesátých až do konce jeho života ovlivněna mladogramatismem. Gebauerovy četné dílčí práce vyústily v devadesátých letech 19. století ve velké syntetické dílo nazvané *Historická mluvnice jazyka českého. 1. díl Hláskosloví (1894); 3. díl Tvarosloví. 1. Skloňování (1896), 2. Časování (1898)*. Plán na zamýšlený 2. díl, který se měl věnovat kmenosloví (tvoření slov), již nestačil uskutečnit. 4. díl *Skladbu* (1929) vydal po Gebauerově smrti František Trávníček. Gebauer svým zpracováním staročeského hláskosloví, tvarosloví a skladby položil trvalé základy české historické mluvnice.

V druhé polovině 20. století bylo Gebauerovo monumentální dílo vydáno podruhé. Editorem byl Miroslav Komárek. Jeho úvodní studie ke druhému vydání *Hláskosloví* (1963) patří mezi cenné příspěvky v dějinách historické gramatiky.

Zásadním krokem k novému chápání českého historického hláskosloví byla až fonologická teorie Pražského lingvistického kroužku (viz dále). Velkým přínosem v oblasti české historické gramatiky bylo bádání pražských indoevropeistů J. Zubatého (Gebauerův žák) a O. Hujera (žák Gebauerův a Zubatého). Josef Zubatý se zabýval především skladbou, konkrétně vývojem indoevropské věty. Průkopnický význam velkého dosahu měly jeho práce syntaktické. S využitím bohatého srovnávacího materiálu tak dospěl ve svém bádání k výsledkům, které prohloubily poznání skladby předhistorických období. Na jeho novou teoretickou koncepci historické skladby navázali další badatelé, jako např. J. Straka či F. Trávníček a J. Bauer.⁶⁷

2.2 Historická gramatika v pojetí Františka Trávníčka

František Trávníček je právem pokládán za nejvýznamnějšího představitele historické gramatiky meziválečného období. Svým vědeckým bádáním navazoval na J. Gebauera, ale

⁶⁶ J. Pleskalová et al. (eds.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha, Academia 2007, s. 121.

⁶⁷ Tamtéž, s. 130–131.

rovněž i na svého učitele J. Zubatého (zejména v oblasti syntaktické). Nemalou část své vědecké práce věnoval právě studiu otázek týkající se historické mluvnice češtiny.

Charakteristickým rysem Trávníčkova historickogramatického bádání je důraz na nářeční materiál a jeho vývojovou interpretaci. V začlenění nářečního materiálu⁶⁸ do historického pohledu můžeme spatřit výrazný vliv Gebauerův, přičemž Trávníček užívá nářečního materiálu v mnohem větší míře.⁶⁹ Při své práci věnoval velkou pozornost utřídění veškerého jazykového materiálu a teprve na základě důkladného rozboru docházel k obecným závěrům. I tento způsob práce odpovídá gebauerovské tradici.⁷⁰

O Trávníčkově velkém vědeckém zájmu v oblasti historické mluvnice svědčí nejen množství článků, studií i univerzitních přednášek, ale i několik monografií. Věnuje se především otázkám, které buď dosud nebyly řešeny, nebo otázkám, jejichž řešení vyžadovalo revizi s ohledem na nová zjištění. Ve formě univerzitních čtení nejprve zpracoval otázky historického kmenosloví, které do té doby zpracováno nebylo. Později zaměřil svou pozornost na problematiku historické skladby.⁷¹

Již během studií na Karlově univerzitě se zajímal o otázky historické gramatiky. Na popud prof. E. Smetánky se začal zabývat složitou otázkou slovesného vidu v češtině. Z tohoto bádání vzešla v roce 1923 Trávníčkova první velká monografie *Studie o českém vidu slovesném*, která představuje první obsáhlé diachronní pojednání o slovesném vidu. Práce podává ucelený vývojový pohled na danou otázku a řeší problém vidových kategorií českého slovesa z hlediska celého slovesného systému. Záslužným počinem je relativně úplný výčet a vidová charakteristika předponových i nepředponových sloves.⁷²

Ve dvacátých letech dále vydává dvě významné monografie – *K střídnicím za psl. ě v českém jazyce* (1923) a *Příspěvky k českému hláskosloví* (1926), v nichž se věnuje otázkám, které Gebauer mohl ve své době pouze naznačit, a tedy vyložit neúplně, případně otázkám, u nichž bylo potřeba revidovat nově shromážděný materiál. Na základě tohoto bohatého materiálu, zčásti nově získaného z českých a slovenských nářečí, řeší sporné otázky v českém historickém hláskosloví ještě i v další publikaci, v *Příspěvcích k dějinám*

⁶⁸ Dialekt představuje určité vývojové stadium národního jazyka.

⁶⁹ „Mezitím totiž už vznikla řada nářečních popisů a Trávníček sám dal ve svém semináři podnět ke vzniku řady nářečních monografií. Jejich výsledky pak zahrnul do svých pozorování.“ J.Pleskalová et al. (eds.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha, Academia 2007, s. 133.

⁷⁰ J.Pleskalová et al. (eds.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha, Academia 2007, s. 132–133.

⁷¹ V. Křístek, *K sedmdesátinám akademika Františka Trávníčka*, *Naše řeč* 41, 1958. Dostupné z: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4620>; citováno dne 15. 4. 2013.

⁷² J.Pleskalová et al. (eds.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha, Academia 2007, s. 133.

českého jazyka (1927). V případě obou *Příspěvků* se jedná o první významné studie z oblasti dialektologie.

Velký přínos, ba dokonce základní význam pro českou historickou syntax má Trávníčkova dvoudílná monografie *Neslovesné věty v češtině* (I *Věty interjekční*, 1930; II *Věty nominální*, 1931), která řeší otázky historické syntaxe zcela novým způsobem. Trávníček se zde opírá o průkopnické práce J. Zubatého, zejména v učení o archaických neslovesných útvarech interjekcionálních a nominálních a o zanikání jejich větné platnosti. „Podal celkovou typologii neslovesných vět ve staré češtině a jejich vývoj, popř. zánik nebo nahrazení větami slovesnými.“⁷³ Trávníček se na rozdíl od Zubatého, který využil komparativní přístup, zaměřil na češtinu a do svého základního jazykového materiálu zahrnul i nářeční materiál český a slovenský. Přínosem je tato monografie především proto, že hledá původ řady slov, popř. slovních spojení v neslovesných větách.

Trávníčkovo vědecké dílo nutně směřovalo k vytvoření syntézy. V roce 1935 tak vzniklo první syntetické dílo *Historická mluvnice československá*, jeden z vrcholů jeho vědecké publikační činnosti, v němž autor podává nový komplexní obraz hláskoslovného a tvaroslovného vývoje jazyka „československého“⁷⁴. V úvodní části řeší otázku názvů „český“, „slovenský“, „československý“ a jejich historie, rozšíření těchto jazyků, jejich místa ve slovanské jazykové rodině a jejich časové a územní členění. Úsilí věnuje zvláště snaze dokázat pro předhistorickou dobu jednotné společné východisko pro češtinu a slovenštinu, tzv. pračeskoslovenský jazyk, a to z důvodu podepření předpokladu jediného jazyka československého i pro současnost.⁷⁵ Z hlediska metodologie představuje jeho historické hláskosloví vyvrcholení gebauerovské tradice, a bere tedy v potaz stanovisko mladogramatické.⁷⁶ Na rozdíl od Gebauera nevychází z předpokládaného stavu indoevropského, nýbrž z praslovanštiny a odtud přes předpokládanou pračeskoslovenštinu přistupuje k dalšímu historickému vývoji. Přesto jeho výklad na Gebauerovo dílo navazuje, zpřesňuje je a rozšiřuje je o nové poznatky a výklady. Opět zde využívá bohatého nářečního materiálu⁷⁷, který mu dává možnost nových výkladů historických jevů a který

⁷³ J. Pleskalová et al. (eds.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha, Academia 2007, s. 133.

⁷⁴ Trávníčkovo pojetí jazyka vychází z politické koncepce tzv. československého národa, oficiální národnostní teorie první republiky.

⁷⁵ J. Bělič, Akademik František Trávníček sedmdesátníkem. *Slovo a slovesnost* 19, 1958, s. 179.

⁷⁶ J. Pleskalová et al. (eds.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha, Academia 2007, s. 128; „Vychází z představy Schleicherovy mladogramatické teorie rodokmenového štěpení jazyků, snaží se všechny varianty jazyka vždy vyložit z původní jednoty a prokázat, že štěpení zpravidla nastávalo jen autonomním vývojem. J. Bělič, Akademik František Trávníček sedmdesátníkem. *Slovo a slovesnost* 19, 1958, s. 179.

⁷⁷ Trávníček čerpá dokladový materiál na rozdíl od Gebauera ze všech nářečí.

mu leckde umožnil jiný pohled na historické hláskosloví. Trávníček neuznává, a to ani později, tlak fonologického systému jako příčinu hláskových změn. Příčiny hláskových změn vidí pouze ve fonetických vlastnostech hlásek, jejichž výkladu věnuje velkou pozornost. V kapitolách o přízvuku a kvantitě se opírá o své vlastní bádání. Kapitola *Hlásky v proudu řeči*, v níž třídí hláskové změny vždy podle jejich povahy, nikoli podle jednotlivých hlásek, představuje rovněž nové pojetí. Nové poznatky najdeme i v řadě detailů, např. při výkladu vývoje střídnic za předhistorické ϵ atd.⁷⁸ „Rámec Gebauerovy *Historické mluvnice* překročil tedy Trávníček v tom směru, že začlenil do popisu vývoje jazyka v poměrně hojně míře nářeční materiál český a slovenský a dále že zahrnul do svých výkladů nové výsledky ze srovnávacího studia slovanských jazyků, zvláště v oblasti etymologie.“⁷⁹ V *Historické mluvnici* se výrazně projevuje (podobně jako v celém díle) Trávníčkovo úsilí psát jasným, srozumitelným a přitom odborným stylem i o složitých věcech. Jaromír Bělič se o *Mluvnici* vyjádřil slovy: „Historická mluvnice Trávníčkova stejně jako celé jeho vědecké dílo vyniká důkladným zvládnutím velkého materiálu, jeho přesným utříděním a pronikavým výkladem, podporovaným velkým důmyslem autorovým v rekonstrukci vývojových procesů.“⁸⁰

Přestože Trávníček do své mluvnice nezařadil skladbu, protože pro její studium ještě postačovala Gebauerova práce, její základy byly v podstatě hotovy již ve třicátých letech. Skladbě tedy věnoval samostatné dílo, které vyšlo v roce 1956 jako součást kolektivního díla *Historická mluvnice česká*.⁸¹

Pro potřeby vysokoškolské výuky začala v padesátých letech 20. století vycházet kolektivní *Historická mluvnice česká*. Autory byli Miroslav Komárek (díl I. *Hláskosloví*, 1958, 2. upravené a doplněné vydání 1962), Václav Vážný (díl II. *Tvarosloví. Skloňování*, 1964), Antonín Dostál (díl II. *Tvarosloví. Časování*, 1967) a František Trávníček (díl III. *Skladba*, 1956). Trávníček se ve své části *Skladba* zaměřuje na diferenční poučení o staročeské skladbě a jejím vývoji. Práce přehledně shrnuje výsledky Trávníčkova bádání v této oblasti a její průkopnický význam spočívá v tom, že historická skladba je zaměřena především na tu oblast, které Gebauer nevěnoval pozornost, tedy na souvětí, genezi jednotlivých typů, přechodníkové vazby a slovosled. Důležitý je fakt, že Trávníček zde nabízí východisko pro další bádání. Velkou předností všech jeho historických prací je

⁷⁸ J. Bělič, Akademik František Trávníček sedmdesátníkem. *Slovo a slovesnost* 19, 1958, s. 179.

⁷⁹ J. Pleskalová et al. (eds.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha, Academia 2007, s. 134.

⁸⁰ J. Bělič, Akademik František Trávníček sedmdesátníkem. *Slovo a slovesnost* 19, 1958, s. 179.

⁸¹ Srov. J. Pleskalová et al. (eds.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha, Academia 2007, s. 133–134; V. Křístek, K sedmdesátnám akademika Františka Trávníčka, *Naše řeč* 41, 1958. Dostupné z: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4620>; citováno 14. 4. 2013.

jejich zajímavost a podnětnost vyplývající z toho, že se autor vždy snaží vyložit svůj sebraný materiál, snaží se najít souvislosti a příčiny změn, nespokojuje se tedy s pouhým sebráním, utříděním a popisem materiálu. Trávníčkova historická syntax je založena na novém, dynamickém pojetí, které postihovalo i genezi syntaktických prostředků, na rozdíl od Gebauerovy převládající pozitivistické juxtaopozice prostředků sloužících k vyjádření téhož vztahu. Další zpracování historické syntaxe, kterého se chopil Jaroslav Bauer, tak mohlo navázat na kriticky zhodnoceného Trávníčka a jeho pojetí rozvíjet dále.⁸²

3 Fonetika a fonologie

3.1 Vývoj pohledů na zvukovou stránku jazyka

S koncem 19. století přichází období přístrojové fonetiky a české země tak následují podobný trend, jaký můžeme v té době vidět ve Francii, Německu a dalších evropských zemích. Mimo přístrojovou fonetiku se rozvíjí i fonetika nepřístrojová, zděděná z mladogramatismu, která se dlouhou dobu udržuje např. v díle A. Frinty a F. Trávníčka. Na počátku 20. století se ve fonetice vydělily dva směry. První z nich – experimentálněfonetický – zastupují postavy Josefa Chlumského a Emanuela Šrámka; druhým směrem, zastoupeným A. Frintou a F. Trávníčkem, byl směr poslechověfonetický. Pozoruhodné je, že pro oba směry se stala zdrojem inspirace zejména Francie, nikoli geograficky výrazně bližší Německo, v němž fonetika rovněž zažívala výrazný rozkvět. Zásadní metodologický spor, vzniklý mezi oběma směry, utichl teprve postupným zánikem akustické (poslechové) fonetiky, která byla zčásti pohlcena fonologií, nově vzniklou disciplínou ve dvacátých a třicátých letech, zčásti se přestala odlišovat od fonetiky přístrojové.⁸³

Prvním představitelem přístrojové a experimentální fonetiky v našich zemích byl Josef Chlumský. Od roku 1910 pobýval ve Francii jako spolupracovník Jeana Pierra Rousselota, jehož vliv (a francouzské fonetiky vůbec) na českou fonetiku byl nesmírný. V roce 1914 se Chlumský vrací domů, je habilitován a na Karlově univerzitě zakládá první českou fonetickou laboratoř a zřizuje i fonografický archiv. Zcela odlišný názor zastával představitel jiné fonetické školy Antonín Frinta. Ten se jako fonetik soustřeďoval

⁸² J.Pleskalová et al. (eds.), Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky. Praha, Academia 2007, s. 134–136.

⁸³ Tamtéž, s. 285–286.

především na akustickou stránku mluvy, a preferoval tedy metodu poslechovou. Jeho disertační práce *Novočeská výslovnost* (1909) je i pokusem definovat fonetiku jako vědeckou disciplínu. Definuje zde také zásady fonetické transkripce.⁸⁴

Jak již bylo výše řečeno, díky činnosti a působení Pražského lingvistického kroužku se české země staly po první světové válce jedním z předních center světové lingvistiky. A právě fonologie jako vědecká disciplína byla založena na půdě PLK.⁸⁵

3.2 Zvuková stránka jazyka v díle Františka Trávníčka

František Trávníček, z části ovlivněný metodami Pražského lingvistického kroužku, byl stejně jako A. Frinta zastáncem poslechové (akustické, percepční, auditivní) metody. Nově vzniklou fonologii, která je založena na zkoumání zvuků rozlišujících význam a jejich fungování v myšlení, je však možno považovat za hlavní dědičku názorů akustické fonetiky.

Již v roce 1924 publikoval zásadní a zajímavý článek *Příspěvky k nauce o českém přízvuku*. Otázkou českého přízvuku se zabýval ještě v několika článcích (př. *Funkce českého přízvuku*⁸⁶). K hláskosloví moravských dialektů se vyjádřil i v díle *Moravská nářečí* (1926). Tématu hláskosloví se tedy věnoval jak v oblasti mluvnice a historické mluvnice, tak v oblasti dialektologie.

Ze studia hláskosloví (foneticky zaměřeného) a z univerzitních čtení vniká v roce 1932 *Úvod do české fonetiky*. Přestože jde o dílo menšího rozsahu, jedná se o dílo komplexní a je určeno zejména vysokoškolským studentům češtiny jako základní úvodní vzhled do dané problematiky. Trávníčkova práce tak v podstatě nahradila Frintovu *Novočeskou výslovnost* – do té doby základní fonetické dílo. Sám Trávníček chápe tuto práci jako jakýsi synchronní doplněk ke svým hláskoslovným výkladům diachronním (v *Historické mluvnici československé*).⁸⁷ Kritickému dvacetistránkovému rozboru podrobil *Úvod do české fonetiky* J. Chlumský.⁸⁸ Uvádí, že v Trávníčkově díle je „dost chyb, omylů a nepřesností, které jsou v elementární příručce, jakou je tento Úvod, dvojnásob nemilé.“ Překvapující nedostatek vidí Chlumský v tom, že v plánu chybí stručný výklad o sluchové stránce řeči, dále podle něj chybí zmínka o palatalizaci a také krátký výklad o souvislosti

⁸⁴ Tamtéž, s. 286–287.

⁸⁵ Za jejího zakladatele bývá považován Nikolaj S. Trubeckoj. Ten klade ostrou hranici mezi fonetiku (nauku o zvucích mluvy) a fonologii (nauku o zvucích jazyka). Ústředním pojmem fonologie je foném, který je zvukem odlišujícím význam.

⁸⁶ F. Trávníček, *Funkce českého přízvuku*. Slovo a slovesnost 7, 1941. Dostupné z: <http://sas.ujc.cas.cz/archiv.php?art=369>; citováno 20. 4. 2013.

⁸⁷ J. Pleskalová et al. (eds.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha, Academia 2007, s. 288.

⁸⁸ J. Chlumský, Fr. Trávníček: *Úvod do české fonetiky*. *Listy filologické* 59, s. 287–306.

mozkové činnosti s řečí. Nesouhlasí ani s Trávníčkovou definicí fonetiky, že „fonetika je jazykozpytná nauka o tvoření hlásek“, přestože dále Trávníček upozorňuje, že si fonetika všímá také sluchové stránky zvuků. Vytýká opravdu mnoho a vše dokládá odkazy na konkrétní stránky. Výtky se týkají především absence důležité fonetické literatury, špatného přepisu výslovnosti či nesprávného pojmosloví, zejména v popisu mluvidel je podle Chlumského hodně „nepřesností a nesprávností“. Řada výtek má jistě své oprávnění, ale některé jsou z dnešního pohledu nezákladní povahy (např. za vhodný termín Chlumský nepovažuje „rás“, vhodnější by podle něj byl jasnější starý název „explosiva hlasivková“). Svůj rozbor ukončuje Chlumský slovy: „Práce Trávníčkovi byla ztížena tím, že není z jeho oboru. Ale pak by neměl úkol takový na sebe bráti.“⁸⁹ Trávníček byl s tímto posudkem nespokojen a pokládal ho za nespravedlivý. Tvrdil, že vyplývá z neobjektivnosti a tendenčnosti. Na to Chlumský reagoval v diskusi na stránkách *Listů filologických* příspěvkem *Odpověď na Obranu Trávníčkovu*⁹⁰. Zde znovu shrnuje všechny své výtky a obhajuje správnost své kritiky, která se tímto potvrdila a ještě zesílila.

Především pro potřeby divadelní praxe vznikla Trávníčkova knížka *Správná česká výslovnost* (1935), která vyšla podruhé v roce 1940 pod názvem *Spisovná česká výslovnost*. Touto záslužnou prací byla zaplněna znatelná mezera v naší odborné literatuře. Zároveň jí také dal základ ke kodifikaci ortoepické normy.⁹¹ Mnoho z této ortoepické příručky přešlo do hláskoslovných výkladů v *Mluvnici spisovné češtiny*. K dílu se opět vyjádřil J. Chlumský⁹², tentokrát však o něco pozitivněji. „Proti Trávníčkovu Úvodu do č. fonetiky je tu jistý pokrok: zmizely leckteré výklady pochybné nebo nesprávné a celkem je vidět snahu dát dobré poučení čtenáři.“⁹³ Přesto se tu podle něj objevují věci, které již předtím kritizoval. I když zde Trávníček neprobírá všechny otázky správné české výslovnosti, může být kniha dle Chlumského užitečná.

K problematice fonetiky a fonologie se Trávníček vrátil ve své *Mluvnici spisovné češtiny* (1948–1949). Popis hláskové soustavy, v níž jsou rozlišeny hlásky významotvorné a nevýznamotvorné, si zasluhuje velkou pozornost, neboť je to poprvé v našich mluvniciích, kdy je takto popis hláskové soustavy pojímán (oproti dřívějšímu pouhému fonetickému a historickému popisu hláskových změn. Trávníček v této mluvnici tedy již plně reflektuje rozdíl mezi fonetikou a fonologií. O mluvnici jako celku se vyjádřil

⁸⁹ J. Chlumský, Fr. Trávníček: Úvod do české fonetiky. *Listy filologické* 59, s. 306.

⁹⁰ J. Chlumský, *Odpověď na Obranu Trávníčkovu*. *Listy filologické* 60, s. 74–80.

⁹¹ V. Křístek, K sedmdesátinám akademika Františka Trávníčka. *Naše řeč* 41, 1958. Dostupné z <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4620>; citováno 13. 4. 2013.

⁹² J. Chlumský, Dr. Fr. Trávníček: *Správná česká výslovnost*. *Listy filologické* 63, s. 166–174.

⁹³ Tamtéž, s. 167.

F. Daneš ve velmi podrobném rozboru⁹⁴, přičemž oddílu hláskosloví věnoval velkou pozornost. Jako velmi zdařilou část hodnotí přehled samohlásek v jejich korelacích, dále potom kapitola „Skupiny hlásek“, v níž najdeme mnoho závažných ortoepických postřehů. Kapitola o přízvuku, která je velmi obšírná (99 stran), obsahuje množství cenných detailních postřehů a pro bádání o českém přízvuku je přínosná zejména část věnovaná slovům přízvukově volným (volnost = nepůsobivost na okolí). Opravdu synchronicky je pojata kapitola o kvantitě. Část mluvnice věnovanou hláskosloví uzavírá kapitola o písmu a pravopisu. Přes některé drobné výhrady (např. některé jeho postřehy považuje za ryze subjektivní) hodnotí Kopečný celou *Mluvnici* jako zdařilou a podnětnou. Jako velký klad, kde stěží najde konkurenci, vyzdvihuje jasnost Trávníčkových výkladů.

4 Slovtvorba

Mezníkem ve vývoji slovtvorby bylo až období po druhé světové válce. V roce 1948 vyšla *Mluvnice spisovné češtiny* od Františka Trávníčka. Kmenosloví, nyní tvoření slov je součástí I. dílu *Mluvnice*. Gebauerův historizující zřetel byl vystřídán pohledem synchronním. Přestože Trávníček nebyl stoupencem strukturalismu, lze u něj vypozaovat úsilí po vytvoření pevných hierarchizovaných struktur, a to v celé jeho mluvnici.⁹⁵ Velká část kapitol má charakter podrobných materiálových studií. Trávníčkova slovtvorba je cenná zejména množstvím příkladů nejen z živého jazyka, ale i z literárních děl, důrazem na jejich synchronní fungování a strukturaci jejich skupin. Pro pochopení klíčových jevů byl nutný historický exkurz. V tom můžeme spatřit návaznost na Gebauera, ale rovněž i snahu o využití moderního synchronního pohledu. Trávníček jako autor článků o slovní zásobě viděl těsnou spojitost slovtvorby především s lexikologií, a proto zde můžeme vidět snahu neodtrhnout nauku o tvoření slov od nauky o slově vůbec. Proto i jeho úvod do tvoření slov zahrnuje charakteristiku slova. Pro tvorbu slov jsou podle něj důležité hlavně věcné významy; mluvnické významy se účastní jen daností slovního druhu a citově pouze při tvorbě zdobnělin, zveličelin a domáckých slov. Za slovtvorné procesy považuje vedle odvozování a skládání také zkracování (do něj zahrnuje tvoření hypokoristik a příjmení

⁹⁴ F. Daneš, Trávníčkova *Mluvnice spisovné češtiny*. *Slovo a slovesnost* 11, 1949, s. 170–182.

⁹⁵ J. Pleskalová et al. (eds.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha, Academia 2007, s. 262–263.

z křestních jmen, krácení apelativ se zřetelem k prostředí a krácení sousloví). K slovtvorným postupům přidává i tvoření slov hybridizací (připojování cizích předpon a přípon k českým základům). Předponové tvoření slov je ještě zahrnuto do skládání. Slovtvorným prvkům (kořen, kmen a přípony) se dostává systematického popisu. Trávníček na rozdíl od Gebauera (i Dobrovského) nepovažuje tvoření kmenů a kmenosloví za jádro slovtvorného procesu, neboť proces, o němž jde, je tvoření slov, nikoli kmenů, a pro kompozici není kmen podstatný.⁹⁶ Na Dobrovského a Gebauera navázal s ohledem na jejich etymologický zřetel ke kořenům slov tím, že odlišil slova etymologicky příbuzná, ale na sobě nezávislá od slov, která na sobě závisejí (slova odvozená a základní), a slova etymologicky osamocených, prvotních.⁹⁷

Významové změny se vyznačují složitou strukturovaností, s níž se Trávníček vypořádal tak, že dělí nově vzniklé věcné významy na základní (vlastnost, její nositel, děj, výrobek, místo, nástroj ...) a podružné (zdrobňování, zveličování, zesilování významu, různost pohlaví, hromadnost). Pokud při vzniku nového slova nedojde ke změně významu, chápe to jako změnu slovního druhu. Právě tady se už rýsují pozdější tři základní významové pochody: mutace, modifikace, transpozice.⁹⁸

⁹⁶ J.Pleskalová et al. (eds.), Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky. Praha, Academia 2007, s. 263.

⁹⁷ Tamtéž, s. 263.

⁹⁸ Tamtéž, s. 263.

5 Dialektologie

Velký zájem o nářečí v předválečném období neutuchá ani v období meziválečném, je však nekoordinovaný a nesoustavný. Mezník pro českou dialektologii znamenaly dvě studie z dvacátých let 20. století, a to studie Bohuslava Havránka a Františka Trávníčka. Rozprava B. Havránka *K české dialektologii* (1924) má zásadní význam proto, že jde o první programové vědecké pojednání o stavu a úkolech tehdejší dialektologie.⁹⁹

Dialektologie se stala další důležitou oblastí Trávníčkova badatelského zájmu. V letech 1911–1915 působil jako tajemník dialektologické komise ČAVU.¹⁰⁰ Od samého počátku své vědecké práce si Trávníček uvědomoval neobyčejný význam studia dialektů pro jazykovědu, především pro poznání historického vývoje jazyka. Jeho dialektologicky zaměřené studie v této době spojuje hlavní cíl: vymezit nářeční celky na základě soudobých i dřívějších dialektologických prací. Populárně naučný charakter má dílo *O českém jazyce* (1924). Nejrozsáhlejší část je věnována právě otázce našich nářečí, jejich původu a rozdělení. Z dobové státní ideologie o národě a jazyce československém plyne i teze o příslušnosti slovenských nářečí k českému jazyku. Trávníček rozlišuje čtyři základní celky: nářečí česká v Čechách (nářečí středočeské, východočeské, jihozápadočeské a českomoravské), moravská na Moravě (nářečí moravskočeské, hanácké a moravskoslovenské), nářečí slezské/lašské ve Slezsku (nářečí hornoostravské a severoopavské) a slovenská nářečí na Slovensku (západní, střední a východní slovenština). Termín „nářečí“ (sg.) vymezuje nejen ve významu nářeční skupina, ale též nářeční podskupina/typ, čímž odhlíží od dosud nejednotně ale běžně užívaného úzu nářečí – podřečí.¹⁰¹

Hutný popis moravských nářečí tentokrát pro odbornou veřejnost najdeme ve studii *Moravská nářečí* (1926), jejíž součástí je i *Dialektologická mapa moravská* s barevným rozlišením základních skupin a jejich úseků. Jak je patrné již z názvu, studie se zaměřuje výhradně na nářeční situaci na území Moravy vymezeném zemskými hranicemi. Mimo svých vlastních zjištění vychází Trávníček jak z prací soudobých, tak i ze starší literatury, kde čerpá hlavně z Bartošovy *Dialektologie moravské*. I přes řadu výtek, které kritizovaly vymezení nářečí na základě zemských hranic, nesourodost nářečního materiálu či nedostatečný respekt vůči soudobým požadavkům dialektologie – šlo o jeho skeptický

⁹⁹ J.Pleskalová et al. (eds.), Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky. Praha, Academia 2007, s. 353.

¹⁰⁰ A. Šlechtová – J. Levora, Členové České akademie věd a umění 1890–1952. Praha, Academia 2004, s. 308.

¹⁰¹ J.Pleskalová et al. (eds.), Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky. Praha, Academia 2007, s. 354.

přístup k možnostem jazykovězeměpisné metody s ohledem na momentální možnosti oboru a zároveň o otázku vymezení nářečních hranic a pohledu strukturní lingvistiky na nářečí jako celek, znamenalo Trávníčkovo dílo velký přínos, neboť se jedná o první přehledné vymezení nářečních rozdílů, zjednodušení doposud složité terminologie a zavedení nových termínů (např. horské nářečí, kopaničářské nářečí).¹⁰²

Množství nářečního materiálu mu v *Historické mluvnici československé* (1935) posloužilo jako doklad o jazykovém vývoji.

Trávníček se stal výborným znalcem všech nářečí českého jazyka a pod jeho vedením vzniklo na brněnské univerzitě mnoho studentských prací o nářečích, což prakticky znamenalo počátek tzv. brněnské dialektologické školy. Řada Trávníčkových žáků dosáhla na poli dialektologie vynikajících úspěchů (F. Svěrák, A. Kellner, J. Bělíč, F. Kopečný aj.) Ještě před druhou světovou válkou založil Trávníček spolu s B. Havránkem při Matici moravské v Brně Dialektologickou komisi¹⁰³, jejímž úkolem bylo sebrat a zevrubně popsat všechna moravská a slezská nářečí. Tím vznikla nová ediční řada Moravská a slezská nářečí. První publikací, která vyšla v rámci této edice, byla publikace Adolfa Kellnera *Štramberské nářečí* (1939).¹⁰⁴

V dialektologii se F. Trávníček stal jedním z průkopníků historické dialektologie, tzn. že při výkladu nářečních jevů uplatňoval historické hledisko. Toto hledisko uplatnil i při řešení sporných problémů tzv. přechodných nářečí (př. česko-polských, slovensko-polských), později i ve stati *Smíšená a přechodná nářečí* ve sborníku Adolfu Kellnerovi (1954).¹⁰⁵

¹⁰² J. Pleskalová et al. (eds.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha, Academia 2007, s. 354–355.

¹⁰³ Komise vznikla na počest F. Bartoše.

¹⁰⁴ J. Pleskalová et al. (eds.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha, Academia 2007, s. 355–356; Srov. V. Křístek, *K sedmdesátinám akademika Františka Trávníčka*.

¹⁰⁵ V. Křístek, *K sedmdesátinám akademika Františka Trávníčka*. *Naše řeč* 41, 1958. Dostupné z <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4620>; citováno 10. 4. 2013.

6 Další vědecké aktivity Františka Trávníčka

6.1 Lexikografické dílo

V roce 1911 začala realizace přípravy *Příručního slovníku jazyka českého*¹⁰⁶ (1935–1957), prvního jednojazyčného výkladového slovníku češtiny.

Paralelně s přípravou PSJČ, avšak autorsky, koncepčně a materiálově nezávisle vznikl i menší výkladový slovník, *Slovník jazyka českého pravopisný, kulturní a fraseologický*. Autory byli spisovatel a žurnalista Pavel Váša, a František Trávníček. *Slovník* vycházel v letech 1935–1937 jako dvojsvazkový, od druhého vydání v roce 1941 jako jednosvazkový. V pozdějších vydáních vycházel pod názvem *Slovník jazyka českého*. V dalších vydáních vymizelo i jméno Váša. Jedná se o slovník, který po dlouhou dobu plnil funkci příručky pro širší veřejnost. Obsahoval 60 000 hesel, k nimž se pojí slova odvozená, skloňování, vazby, soudobý pravopis a správný tvar. Uváděl jména vlastní, osobní a místní, o jejichž skloňování nebo pravopise mohla být pochybnost nebo která zajímavě souvisela se slovy obecnými, a také slova cizí. Obsahoval mimo jiné i samostatný mluvnický oddíl, což není v tradici českých výkladových slovníků zcela běžné.¹⁰⁷ Druhé vydání bylo materiálově doplněno o hesla z do té doby vyšlých dílů PSJČ. Slovník je řazen abecedně, ale využívá poměrně rozsáhlého hnízdování. Materiál, o nějž se opírá, je literární povahy, pozornost však věnuje i nejdůležitější terminologii. V propagačním letáku¹⁰⁸ na právě dokončený *Slovník* se uvádí, že práce autorů se opírá o Jungmannův slovník, čerpá z vyšlých větších i menších příruček spisovné češtiny, z *Historické mluvnice* J. Gebauera, z rejstříků sedmnácti ročníků *Naši řeči*, z rozmanitých slovníků odborných, z nových slovníků naučných, z literatury krásné i vědecké, ze spisovné hovorové řeči, z řeči lidové a z mnohaleté denní žurnalistické praxe.

Ve své době patřil tento slovník ke kvalitním jazykovým příručkám a získal si u široké veřejnosti velkou oblibu. A to i přesto, že je (zřejmě jako poslední slovníkové dílo) dosti poznamenán puristickým poučováním.¹⁰⁹ *Slovník* je dokladem toho, jak houževnatě přežívaly nejrůznější puristické zákazy a příkazy ještě po roce 1932. Dokonce

¹⁰⁶ Vycházel v osmi dílech a devíti svazcích. Podle *Doslovu* má rozsah 10 824 dvousloupcových strana obsahuje 250 000 hesel.

¹⁰⁷ J. Pleskalová et al. (eds.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha, Academia 2007, s. 190.

¹⁰⁸ Archiv MU, Brno, fond František Trávníček, karta 65.

¹⁰⁹ „V antipuristické diskusi, kterou podnítl PLK, byl jazykový purismus překonán. V praktické péči o jazyk však trvalo ještě desetiletí, než se upustilo od puristických postojů k jednotlivým jazykovým prostředkům.“ (Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky, s. 569.) Puristické zákazy a příkazy najdeme i v prvním díle PSJČ.

ještě ve 4. vydání z roku 1952 nacházíme řadu puristických zákazů. Autoři mají námitky např. vůči různým kompozitům (kamenoprůmysl, autodílna, ohleduplný, dlouhotrvající, dennodenně).

Už během přípravy PSJČ bylo rozhodnuto o vzniku *Slovníku spisovného jazyka českého*, moderního jednojazyčného výkladového slovníku. První sešit vyšel v roce 1958, čtyřdílné knižní vydání vycházelo v letech 1960–1971 (pozdější přetisk vyšel r. 1989 v osmi svazcích). Vedoucím redakce byl B. Havránek, členy redakce byli J. Bělič, M. Helcl, A. Jedlička, V. Křístek a F. Trávníček.¹¹⁰

6.2 Péče o jazyk a jazyková kultura

Jazykovou kulturu chápe Trávníček jako uvědomělou, všestrannou péči o výrazovou bohatost jazyka. Jazyk je pro něj především nástrojem myšlení a dorozumění ve všech oborech lidské činnosti. Ve 30. letech se vedly diskuse o novém chápání a hodnocení spisovného jazyka. Trávníček velmi kladně přivítal významný sborník *Spisovná čeština a jazyková kultura* z roku 1932. Po řadu let otiskoval v různých časopisech drobné příspěvky k otázce jazykové správnosti, chápané jako součást jazykové kultury. Později je shrnul v hutné studii *O jazykové správnosti*, která vyšla ve sborníku *Čtení o jazyce a poezii* v roce 1942 a která vyjadřovala jeho stanovisko k hodnocení spisovného jazyka.

Značnou pozornost věnoval také uměleckým slovesným projevům. V této souvislosti je třeba uvést jeho důležitý článek s názvem *O jedné stránce slovesa v našem písemnictví*¹¹¹ z roku 1922, který řeší otázku novotvarů sloves v novějších uměleckých projevech. Jedná se o neobvyklé vidové odstíny (př. hlédnouti, kročiti, větiti ...) patřící do okruhu tzv. novot rozsahových, jak je sám později označil. Dále vydal studii o jazyce Vančurově¹¹², zabýval se hlavními rysy uměleckého stylu Erbenova, Jiráskova, Mahenova aj. Ve spise *Umělecká mluva* (1947) podal celkový pohled na základní otázky básnického stylu. Na rozborech našich předních umělců dokazuje, že bohatost výrazových prostředků spisovné češtiny plně vyhovuje i potřebám uměleckého stylu a že český spisovný jazyk je výborným nástrojem básnického vyjadřování. To však neznamená, že by se stavil proti tomu, aby umělci (básníci) vedeni zvláštní a neobyčejnou vyjadřovací potřebou využívali

¹¹⁰ J. Pleskalová et al. (eds.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha, Academia 2007, s. 191.

¹¹¹ F. Trávníček, *O jedné stránce slovesa v našem písemnictví*. *Naše řeč* 5, 1922, s. 193–210.

¹¹² *Slovo a slovesnost* 6, 1940, s. 145–153.

i výrazových prostředků z jiných útvarů jazyka a norem.¹¹³ Slovesným uměním se nejnověji zabýval v knize *O jazyce naší nové prózy* (1954), v níž podrobil rozboru některá z děl naší soudobé literatury. Revidoval v ní některé své starší názory na základní otázky uměleckého stylu, a to pod vlivem sovětské diskuze o marxismu v jazykovědě.

6.2.1 Dílo vědecky popularizační

Trávníček byl jedním z mála vědeckých pracovníků, který dovedl psát přístupně a srozumitelně. To statně dovedl i ve svém vědeckém díle. Mohla se tak podělit o své bohaté vědomosti nejen formou přednášek, ale i psaným dílem. V jeho pozůstalosti najdeme množství dopisů (i odpovědí) od čtenářů, lidí, kteří se jakkoli zajímali o český jazyk a žádali Trávníčka o rady nejrůznějšího charakteru. Ten jim s nevšední ochotou sděloval svá stanoviska. Z veřejných univerzitních přednášek pro široký okruh zájemců vznikají práce *O českém jazyce* (1924) a *Jazyk a národ* (1930). *Úvod do českého jazyka*¹¹⁴ (1948, 2. vydání zcela přepracované z r. 1952) byl původně zamýšlen také jako populárně naučná příručka, vzniklá z přednášek pro učitele, ale rámec práce populární přesahuje. Podává totiž výklady o závažných jazykovědných otázkách.

Celonárodního ohlasu se dočkala Trávníčkova popularizační činnost novinářská. Od 30. let je možno datovat jeho spolupráci s brněnskými *Lidovými novinami*, kde pravidelně otiskoval své proslulé jazykové sloupky, které patřily k nejčtenější části novin. *Jazykové zákampí*, jak se tato rubrika nazývala, mělo posilovat národní vědomí v dobách válečného útlaku. Na těchto sloupcích se uplatnila Trávníčkova schopnost zkratkového výkladu i složitých otázek. Jedná se o pestrou směs článků, které jsou zaměřeny na otázky jazykové kultury v nejširším slova smyslu. Týkají se výkladů slov, jejich tvoření, sousloví, vazeb, rčení, problematiky cizích slov, pravopisných problémů aj. Část těchto drobných publicistických příspěvků shrnul do publikace *Nástroj myšlení a dorozumění* (1940). Z názvu je patrný Trávníčkův základní postoj k jazyku.

6.3 Tvůrčí typ Františka Trávníčka a vlivy působící na jeho dílo

František Trávníček začíná odborně publikovat ještě před vnikem ČSR. V meziválečném období patřil k českým jazykovědcům, kteří navazovali na pozitivistický

¹¹³ V. Křístek, K sedmdesátinám akademika Františka Trávníčka. Naše řeč 41, 1958. Dostupné z <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4620>; citováno 14. 4. 2013.

¹¹⁴ Podrobnou recenzi napsal Alois Jedlička: Úvod do studia českého jazyka. Naše řeč 36, 1953. Dostupné z <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4311>; citováno 22. 4. 2013.

přístup k bádání.¹¹⁵ V některých ohledech navazuje František Trávníček na dílo J. Gebauera. Přechodně ovlivněn byl rovněž psychologizujícími proudy (zejména působením psychologa M. Rostohara).¹¹⁶ V některých ohledech byl Trávníček ovlivněn metodou Pražského lingvistického kroužku, v jiných ohledech je považován spíše za dědice tradiční lingvistiky.

Nyní se podívejme, do jaké míry PLK ovlivnil Trávníčkovo dílo. Přestože se Trávníček nikdy nepřihlásil k metodologickým principům Pražské školy, její působení vyvolalo ve 30. letech v jeho díle obrat.¹¹⁷ Dokladem toho je výběr témat a problémů, o nichž v té době Trávníček pojednává ve svých člancích. Podle J. Firbase se „mnohé z nich rovnají nebo alespoň podobají otázkám zkoumaným českými anglisty, kteří patřili k nejhrolivějším propagátorům nových myšlenek“.¹¹⁸ J. Firbas dále uvádí, že jak V. Mathesia, tak F. Trávníčka zajímaly principy slovosledu, Trávníček se dále zabýval gramatickým a tzv. psychologickým podmětem, tedy jevy, jimž se věnoval Mathesius v rámci své teorie aktuálního větného členění, ale také trpným rodem (opět téma anglistů V. Mathesia a I. Poldaufa).¹¹⁹

Františka Trávníčka do značné míry ovlivnily myšlenky B. Havránka a R. Jakobsona. Právě v jeho zájmu o problematiku současného spisovného jazyka na začátku 30. let (v době sporu o správnost ve spisovné češtině) můžeme spatřovat vliv těchto myšlenek.¹²⁰ Názory, které se objevují v jeho obsáhlém článku *O jazykové správnosti*¹²¹ – např. že jazyk plní svůj úkol, pokud plně uspokojuje dorozumívací potřeby mluvčího, jsou tu v naprostém souladu se zásadami Kroužku.¹²² Odrazem stejného funkčního přístupu je i název knihy jazykových sloupků *Nástroj myšlení a dorozumění*, původně otiskovaných v *Lidových novinách*.

Pražský lingvistický kroužek obrátil svou pozornost k synchronní lingvistice. Důkazem Trávníčkova zájmu o zkoumání současného jazyka je práce na několika významných dílech – Gebauerově *Příruční mluvnici jazyka českého* (1939, 4. vydání), *Slovníku jazyka českého* (společně s P. Vášou, 1937, 1. vydání) a na přípravě vlastní

¹¹⁵ J. Pleskalová et al. (eds.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha, Academia 2007, s. 33.

¹¹⁶ Tamtéž, s. 33.

¹¹⁷ J. Firbas, *Pražská jazykovědná škola a jazykovědné bádání na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity*, s. 18.

¹¹⁸ Tamtéž, s. 18.

¹¹⁹ Tamtéž, s. 19.

¹²⁰ Tamtéž, s. 18.

¹²¹ Uveřejněný ve sborníku *Čtení o jazyce a poezii v roce 1942*.

¹²² J. Firbas, *Pražská jazykovědná škola a jazykovědné bádání na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity*, s. 18.

Stručné mluvnice české (1941, 1. vydání). Opomenout nelze ani Trávníčkovu obsáhlou dvousvazkovou *Mluvnici spisovné češtiny*, která vyšla po válce a která je rovněž pojata synchronně.¹²³

Vliv PLKu je také patrný v jeho studii *O umělecké mluvě* (1947) nebo v *Úvodu do českého jazyka* (1947) – třetí vydání této příručky z roku 1952 však nekriticky přijímá Stalinovo učení o lingvistice.¹²⁴

Po druhé světové dále válce působí strukturalisté, ale zároveň pokračuje i bádání vycházející z tradičních jazykovědných metod. Po nástupu komunismu se oběma dostává negativně hodnotících nálepek. Pod nátlakem byrokratických stranických i státnických složek měla být bezvýhradně zavedena marxistická jazykověda. Marrismus („nové učení o jazyce“). Již na začátku 50. let se v SSSR rozvinula jazykovědná diskuse, do níž zasáhl i J. V. Stalin a odmítl marrismus. Tím byla rehabilitována historickosrovnávací metoda. Česká jazykověda reagovala překladem sovětské diskuse i Stalinových statí ve sborníku *Sovětská diskuse o základních otázkách jazykovědných. Soubor diskusních statí z listu Pravda a z časopisu Bolševik* (Praha 1951). Nově ohroženým směrem se stal strukturalismus.¹²⁵

Uveřejněním článku *Akademik Marr a jeho směr v jazykovědě*¹²⁶ v roce 1950 dochází de facto k přerušení svazků F. Trávníčka s Pražskou školou. V roce 1951 vychází brožurka *Český jazykozpytný strukturalismus ve světle Stalinova učení o jazyce*, v níž Trávníček podrobil strukturalismus kritice a v podstatě jej zatratil. V 50. letech pak vychází celá řada prací, která se vztahuje ke kampani vedené proti strukturalismu. Trávníček do této kampaně aktivně zapojil a přispěl články: *Stalinská epocha jazykovědy*¹²⁷, *Objektivismus a kosmopolitismus v naší jazykovědě*¹²⁸ nebo *Strukturalismus – nepřítel naší jazykovědy*¹²⁹ aj. Trávníček pokládá Stalinovy statí za „úhelný kámen veškeré jazykovědy“ a nekriticky opěvuje „geniální Stalinovy. Ostře kritizuje stoupence strukturalismu za jejich „ahistorický a imanentistický přístup k jazyku a za pochybenou pokládá strukturální typologii“.¹³⁰

¹²³ Tamtéž, s. 18.

¹²⁴ J. Firbas, Pražská jazykovědná škola a jazykovědné bádání na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity, s. 19.

¹²⁵ J. Pleskalová et al. (eds.), Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky. Praha, Academia 2007, s. 35–36.

¹²⁶ F. Trávníček, Akademik Marr a jeho směr v jazykozpytě, Naše řeč 34, 1950, s. 1–6.

¹²⁷ F. Trávníček, Stalinská epocha jazykovědy, Naše řeč 36, 1953, s. 129–138.

¹²⁸ F. Trávníček, Objektivismus a kosmopolitismus v naší jazykovědě, Sborník prací FFBU, 1952.

¹²⁹ F. Trávníček, Strukturalismus – nepřítel naší jazykovědy, Ze slovanské jazykovědy, Praha 1958.

¹³⁰ J. Firbas, Pražská jazykovědná škola a jazykovědné bádání na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity, s. 19.

J. Firbas souhlasí s názorem M. Jelínka, který jej prezentoval ve *Sborníku prací FFBU* (1961), a připomíná z nich tyto body: „Bohemista může jen stěžít nepřihlížet k Trávníčkovu monumentálnímu dílu o češtině. Je jen škoda, že věhlasný vědec, který úspěšně učil své studenty zásadám adekvátního pozorování jazykových jevů a tomu, aby zevšeobecňovali jen na základě bezpečně zjištěných faktů, se neubráníl uspěchaným a neoprávněným dedukcím, když propagoval učení N. J. Marra nebo bojoval proti učení Pražské školy.“¹³¹

¹³¹ J. Firbas, *Pražská jazykovědná škola a jazykovědné bádání na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity*, s. 19.

ČÁST TŘETÍ

TRÁVNÍČKOVY AKTIVITY LINGVODIDAKTICKÉ

Otázky vyučování mateřskému jazyku náleží k dalšímu významnému okruhu Trávníčkovy činnosti, který však s ohledem na jeho rozsáhlou vědeckou činnost poněkud ustupuje do pozadí. Jedná se o oblast, na níž je možné vidět „téměř všechny obecné rysy, kterými se Trávníčkova činnost v oboru českého jazyka v průběhu vývoje vyznačuje“¹³². Trávníčkův citlivý smysl pro problémy spojené s vyučováním českému jazyku se projevoval do té míry, že svým dílem dovedl přispět k vyjasnění a řešení řady sporných otázek.

Již od začátku své vědecké činnosti se zajímal o problematiku jazykového vyučování mateřského jazyka. „... vyučování českému jazyku je velmi důležitá otázka obecně kulturní.“¹³³ V jeho osobním fondu najdeme řadu soukromých poznámek k aktuálním problémům vyučování českého jazyka a také množství příslušných výstřižků a spisů. Toto všechno svědčí o zaujetí otázkami vyučování a také o „hluboké vnitřní motivaci, která snad vyplývala i z faktu, že drtivá většina lingvistů byla původně středoškolskými profesory“¹³⁴. K nejvýznamnějším okruhům jeho zájmu patří zejména otázka mluvnické metody jazykového vyučování, globální metoda elementárního čtení, vyučováním slohu a příprava nových učebnic.

Kromě několika málo monografií publikoval své lingvodidaktické práce ve sbornících a především na stránkách řady časopisů a novin. Jeho články můžeme najít např. v časopise *Český jazyk a literatura*¹³⁵, který vycházel od roku 1957, nebo časopise *Nové školy*, který vycházel v letech 1926–1935 a který byl platformou brněnské Společnosti Nových škol. Pokud šlo o noviny, přispíval nejvíce do *Lidových novin*.

V této části, kterou jsme s využitím historických mezníků rozdělili do tří období, představíme Trávníčkovy aktivity lingvodidaktické s přihlédnutím k nejnútnejšímu kontextu. Abychom mohli lépe popsat a posoudit jeho dílo, je zapotřebí zmínit se o tom, jak se vyvíjelo a proměňovalo pojetí výuky českého jazyka v jednotlivých obdobích. V těchto kapitolách se zaměříme na stupně škol odpovídající dnešnímu 1. a 2. stupni

¹³² A. Jedlička, Za akademikem Františkem Trávníčkem. Naše řeč 44, č. 7-8, 1961. Dostupné z: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4841>; citováno dne 12. 4. 2013.

¹³³ F. Trávníček, Mluvnice na škole národní nižšího i vyššího stupně a na nižším stupni školy střední. Státní nakladatelství, Praha 1934, s. 15.

¹³⁴ M. Šmejkalová, Čeština a škola – úryvky skrytých dějin. Praha 2010, s. 50.

¹³⁵ Původně se časopis jmenoval *Český jazyk* a začal vycházet v r. 1950.

základní školy, ale i na 3. stupeň, neboť právě výukou na všech těchto stupních škol (a typech škol) se zabíral František Trávníček ve svých metodicky zaměřených pracích. Důležitým faktorem, jenž se během vývoje podílel (a stále podílí) na koncepci vyučování českého jazyka, je i stav lingvistického bádání. Trávníčkovo dílo tedy zasadíme do kontextu doby, v níž vznikalo, neboť každé dílo je odrazem určité doby. Trávníčkova zásadní lingvodidaktická díla podrobíme analýze, abychom tak lépe pronikli do jeho představ a názorů o vyučování mateřskému jazyku.

1 Období 1918–1939

1.1 Proměny školského systému, vzdělávání a pojetí výuky českého jazyka

Inhed po vyhlášení ČSR v roce 1918 přejal nově vzniklý samostatný československý stát všechny dosavadní rakousko-uherské zákony. Převzat byl tedy i fungující školský systém. V platnosti byl ponechán tzv. velký říšský školský zákon z roku 1869, včetně novely z roku 1883. Stávající školský systém zůstal ve své podstatě nezměněn, a podobu školské soustavy ČSR nadále určovaly Hasnerovy zákony z roku 1869.¹³⁶ Prvním významným zákonným opatřením v oblasti školství v samostatné Československé republice byl tzv. malý školský zákon z roku 1922; jednalo se však pouze o dílčí legislativní úpravu.¹³⁷ I nadále začínala povinná školní docházka v šesti letech a trvala celkem osm let. Nadále se také základní školství dělilo na dva stupně. Základem byla obecná škola, kterou navštěvovali žáci od 6 do 11 let, a po jejím absolvování mohli pokračovat buď na vyšší obecné škole, na tříleté měšťanské škole¹³⁸ (občanské škole), nebo na některém z nižších stupňů středních škol.¹³⁹ Zákon z roku 1922 neřešil zásadní problémy českého školství, zaznívala především kritika podoby a fungování školského

¹³⁶ T. Kasper – D. Kasperová, *Dějiny pedagogiky*. Grada Publishing, Praha 2008, s. 198–199.

¹³⁷ V. Štverák, *Dějiny pedagogiky II. díl*, s. 247.

¹³⁸ Měšťanská škola byla zřízena zákonem (tzv. velkým říšským zákonem či Hasnerovým zákonem) z roku 1869 a vnikla jako varianta obecné školy. V. Štverák, *Dějiny pedagogiky II. díl*, s. 123. Podrobněji se měšťanským školám a jejich vývoji věnuje kapitola v práci A. Novotné *Výuka syntaxe českého jazyka na měšťanských školách v letech 1918–1939*. Disertační práce. 2012.

¹³⁹ Povinná školní docházka tak mohla být naplňována na třech typech škol. Prvním typem byla obecná škola, a to buď osmiletá (na venkově), nebo pětiletá (ve městech). Druhým typem byla škola měšťanská, která trvala tři roky a která ve městech navazovala na pětiletou obecnou školu. Třetím typem představovaly první tři ročníky středních škol gymnaziálního typu (gymnázia, reálná gymnázia, reformní reálná gymnázia a reálky). J. Průcha, *Pedagogická encyklopedie*, Portál, Praha 2009, s. 41.

systemu a také kritika neprostupnosti mezi jednotlivými typy škol.¹⁴⁰ „Negativní hlasy zaznívaly na adresu nedostatečného respektu k individualitě žáka, k jednostrannému přetěžování intelektu žáků, k nedostatečně rozvinuté demokratické samosprávě škol ...“¹⁴¹

1.1.1 Vliv reformní pedagogiky

Ve 30. letech 20. století sílily hlasy na reformu školy, které vyústily v tzv. příhodovskou reformu.¹⁴² Současný vědecký výzkum vymezuje období reformní pedagogiky lety 1880–1939. Je tedy zřejmé, že reformní pedagogika meziválečného období nebyla ničím novým, nýbrž kontinuálně navazovala na starší tradici reformních snah. Východiskem sjednocujícím reformní pedagogické směry byla kritika „herbartismu“¹⁴³. Reformní pedagogika usilovala o individualizaci a diferenciaci (přizpůsobení vzdělávání potřebám konkrétních žáků).

Reformní aktivity v oblasti elementárního školství 20. let jsou spojeny spíše jen s nekoordinovanými individuálními pokusy nadšených učitelů.¹⁴⁴ Byly zakládány tzv. pokusné školy, které však brzy postupně zanikly. Přesto můžeme jejich úlohu hodnotit kladně, protože v centru jejich pozornosti stály zájmy dítěte a protože zároveň poukázaly na omezenou platnost některých zásad reformní pedagogiky.¹⁴⁵ Ve 20. a 30. letech 20. století se řada učitelů zabývala otázkou reformy školství, vyučovacích metod i vzdělávacích materiálů. Třicátá léta jsou pak obdobím, kdy se reformní hnutí projevilo naplno. V této době existují dva oficiální (jmenovány MŠANO) okruhy československých pedagogů, které se zabývají řešením pedagogických otázek. Tzv. „pražské křídlo“ v čele s Václavem Příhodou prosazovalo zkušenosti a názory ovlivněné především americkým pojetím školní práce. Tzv. „brněnské křídlo“, které vedl Otokar Chlup a Jan Uher, se snažilo více čerpat z domácích tradic a stalo se kritikem příhodovské reformy.¹⁴⁶ Tzv. příhodovská reforma usilovala o sjednocení lidového a středního školství tím, že navrhovala vytvořit jednotnou školu 2. stupně, která by nahrazovala vyšší třídy obecné školy, měšťanskou školu a nižší stupně středních škol. Tuto jednotnou školu by jako

¹⁴⁰ Až do školního roku 1926/27 mohlo zůstat v jedné třídě až 80 žáků. Klesat začal počet žáků až po roce 1927. J. Průcha, *Pedagogická encyklopedie*. Portál, Praha 2009, s. 41.

¹⁴¹ T. Kasper – D. Kasperová, *Dějiny pedagogiky*. Grada Publishing, Praha 2008, s. 199.

¹⁴² R. Váňová, *Československé školství ve třicátých letech (příhodovská reforma)*. Praha, PF UK, 1995.

¹⁴³ Pojem je odvozen od filozofa, pedagoga a psychologa Johanna Friedricha Herbart (1776–1841), jako takový je však spojován s dílem Herbartových žáků.

¹⁴⁴ T. Kasper – D. Kasperová, *Dějiny pedagogiky*. Grada Publishing, Praha 2008, s. 201.

¹⁴⁵ J. Průcha, *Pedagogická encyklopedie*, Portál, Praha 2009, s. 41.

¹⁴⁶ A. Novotná, *Výuka syntaxe českého jazyka na měšťanských školách v letech 1919–1939*. Disertační práce. Pedf UK, Praha 2012, s. 30.

součást povinné školní docházky absolvovaly všechny děti a tato jednotná škola by poskytovala vzdělání diferencované podle druhu a stupně nadání.¹⁴⁷

Otázka reformy československého školství byla ve 30. letech ožehavým tématem. Nesmiřitelné názory a rozpory na obou stranách znemožňovaly jakýkoli kompromis. Jako pozitivní důsledek lze uvést zvýšený zájem učitelstva a veřejnosti o školské problémy. Nejen polemiky mezi odborníky, ale i rozdílné názory mezi československým učitelstvem¹⁴⁸ byly důvodem nedokončení československé školské reformy.¹⁴⁹

1.1.2 Vztah lingvistického bádání k vyučování českého jazyka

Stav lingvistického bádání je významným faktorem, který se podílí na koncepci vyučování českého jazyka. V meziválečném období existují dva proudy. Prvním je mladogramatismus, který představuje srovnávací a historickou gramatiku. Druhým a vývojově mladším je strukturalistické hnutí formující se v Pražském lingvistickém kroužku. Pojetí a koncepce jazyka v duchu Pražské školy se nejvýrazněji uplatňovaly ve školních učebnicích. V nich se uskutečnilo plodné sblížení synchronního pojetí a systémových aspektů moderní lingvistiky s metodickými a didaktickými potřebami školního mluvnictví. Řadu takových učebnic zahájila *Cvičebnice jazyka českého I–IV* (1933–1936) B. Havránka, L. Kopeckého, E. Starého a A. Získala. Učebnice v tomto duchu vycházely i ve 40. letech (viz dále).

1.1.3 Proměny pojetí výuky českého jazyka

Pojetí čili koncepce jazykového vyučování vymezuje M. Čechová jako „soubor principů (zásad), na jejichž základě se vymezuje cíl, úkoly, obsah a metody vyučování českému jazyku a vypracovávají se učební osnovy“.¹⁵⁰ Vlivem historicko-spoločenských změn se v průběhu vývoje názorů na pojetí vyučování jazyků střetávaly dvě základní koncepce, a to gramatická a agramatická.

Ve druhé polovině 19. století je mluvnické učivo zvládáno pamětně a výuka je založena na memorování pouček a pravidel.¹⁵¹ Na konci 19. století se ve vyučování

¹⁴⁷ J. Průcha, *Pedagogická encyklopedie*. Portál, Praha 2009, s. 42.

¹⁴⁸ Středoškolští profesori se postavili proti sloučení měšťanské školy s nižšími ročníky střední školy. Roli zde hlál nejen odlišný způsob vzdělávání učitelů měšťanských škol a středoškolských pedagogů, ale i odlišný sociální statut těchto profesí. A. Novotná, *Výuka syntaxe českého jazyka na měšťanských školách v letech 1918–1939*. Disertační práce. Praha 2012, s. 33.

¹⁴⁹ A. Novotná, *Výuka syntaxe českého jazyka na měšťanských školách v letech 1919–1939*. Disertační práce. Pedf UK, Praha 2012, s. 32–33.

¹⁵⁰ M. Čechová – V. Styblík, *Čeština a její vyučování*. Praha, SPN 1998, s. 20.

¹⁵¹ Tamtéž, s. 21.

českého jazyka prosazuje agramatické pojetí. K hlavním představitelům agramatismu patřil Jan Mrazík a zvláště Antonín Janů, propagátorem volného slohu a autorem učebnic byl Josef Müller.¹⁵² Jazykové vyučování na školách nižšího stupně se tak dostalo do druhého extrému. Začal převládat practicismus, jazyku se učilo bez gramatiky. Namísto soustavných mluvnických výkladů se žáci učili jednotlivým tvarům slov různých typů izolovaně.¹⁵³ A. Janů zdůrazňoval cvičení a příklad učitelovy mluvy. Odmítal mluvnickou teorii, místo níž dostávali žáci pravidla, která však postrádala systém. Nesystematické znalosti tak byly snadno a brzy zapominány. „Výuku založil na nápodobě a mechanickém nácviku, opomenul rozvíjet myšlení žáka.“¹⁵⁴

Neuspokojivé výsledky jazykového vyučování podnítily diskuzi o jeho změně. Na konci 20. let a ve 30. letech vystoupili s kritikou někteří pedagogové a jazykovědci, zejména Otokar Chlup, B. Havránek a František Trávníček. Ti byli právem přesvědčeni o nezbytnosti mluvnické teorie a jazykové znalosti pro ovládnutí jazyka.¹⁵⁵ Potřebu a nezbytnost mluvnice se jim nakonec povedlo dokázat.¹⁵⁶ S kritikou soustavného vyučování mluvnice vystoupil V. Příhoda, který navrhoval „přirozené“ vyučování s uplatňováním psychologického zřetele při vyučování.¹⁵⁷

Na středních školách se vycházelo ze značně náročných Gebauerových mluvnic v přepracování F. Trávníčka a V. Ertla. Ani výsledky středoškolského studia češtiny neunikly v této době kritice. Spor o pojetí a podobu jazykového vyučování se tedy postupně rozšířil i na střední školy. Do sporu zasáhli také členové PLK a ovlivnil jej i I. sjezd slovanských filologů v Praze.¹⁵⁸ Praktickou realizaci vyučování českého jazyka v duchu PLK a s důrazem na mluvnickou metodu spatřujeme v nových učebnicích B. Havránka a kol., které vyšly v letech 1933–1936.¹⁵⁹

Spor o to, zda má být vyučování českého jazyka mluvnické, nebo bez mluvnice, dopadl dobře ve prospěch mluvnického vyučování.

¹⁵² Srov. M. Čechová – V. Styblík, *Čeština a její vyučování*. Praha, SPN1998, s. 23, 109. M. Polák, *Vývojové tendence v pojetí vyučování českého jazyka*. In sborník doplnit, s. 206.

¹⁵³ M. Čechová – V. Styblík, *Čeština a její vyučování*. Praha, SPN 1998, s. 23, 109.

¹⁵⁴ Tamtéž, s. 23, 109.

¹⁵⁵ M. Polák, *Vyučování mluvnice a komunikační výchova v historickém kontextu*. Dostupné z: <http://clanky.rvp.cz/clanek/o/z/14183/VYUCOVANI-MLUVNICE-A-KOMUNIKACNI-VYCHOVA-V-HISTORICKEM-KONTEXTU.html>; citováno 13. 5. 2013

¹⁵⁶ M. Čechová – V. Styblík, *Čeština a její vyučování*. Praha, SPN1998, s. 23, 109.

¹⁵⁷ Srov. M. Polák, *Vývojové tendence v pojetí vyučování českého jazyka*. In sborník doplnit, s. 206.

M. Polák, *Vyučování mluvnice a komunikační výchova v historickém kontextu*. Dostupné z: <http://clanky.rvp.cz/clanek/o/z/14183/VYUCOVANI-MLUVNICE-A-KOMUNIKACNI-VYCHOVA-V-HISTORICKEM-KONTEXTU.html>; citováno 13. 5. 2013. M. Čechová – V. Styblík, *Čeština a její vyučování*. Praha, SPN1998, s. 23.

¹⁵⁸ Více viz M. Čechová – V. Styblík, *Čeština a její vyučování*. Praha, SPN 1998, s. 23–24.

¹⁵⁹ M. Čechová – V. Styblík, *Čeština a její vyučování*. Praha, SPN 1998, s. 24.

1.1.4 Vyučování češtiny v zrcadle dobových osnov

V kurikulárních a edukačních materiálech, které upravovaly vyučování češtiny, lze spatřit zásady výchovy a vzdělávání reflektující dobový společensko-politický kontext.¹⁶⁰ Základními kurikulárními dokumenty byly zejména učební osnovy; za první republiky totiž ještě nebyly vydávány učební plány.¹⁶¹ Osnovy byly základním dokumentem, který určoval práci ve škole, ponechávaly však učitelům značnou volnost.¹⁶² Velkou část meziválečného období ovlivnila prvorepubliková oficiální ideologie čechoslovákismu. Do osnov se tak promítá tehdejší státní a politická koncepce o jednotném národě československém, hovoří se tedy o jednotném jazyce československém, který má dvě podoby – českou a slovenskou. Toto stanovisko našlo oporu i u univerzitního profesora Františka Trávníčka, který se k němu vyjádřil např. v článku *K otázce o poměru mezi slovenštinou a češtinou*¹⁶³. V 50. letech pod vlivem marxismu svůj názor na tuto otázku přehodnotil.¹⁶⁴ Vyučování se opíralo o tzv. jazykový zákon z roku 1920, který zaváděl termín „jazyk československý“.¹⁶⁵ V kurikulárních materiálech se pojmenování učebního oboru v průběhu sledovaného období měnilo a vyskytla se celá řada variantních označení.¹⁶⁶

Osnovy na školách odpovídající dnešnímu 1. a 2. stupni základních škol¹⁶⁷

Pro měšťanské školy ještě dlouho po vzniku ČSR platily osnovy z r. 1907 (s úpravami v r. 1910), které byly velmi stručné.¹⁶⁸ Zákonem z roku 1922 se pouze měnily a doplňovaly

¹⁶⁰ M. Šmejkalová, *Čeština a škola – úryvky skrytých dějin*. Praha 2010, s. 25.

¹⁶¹ S tímto pojmem se u nás setkáváme až po roce 1945. M. Jireček, *Výuka dějepisu na školách obecných a měšťanských v Československu v letech 1918–1939 z hlediska vývoje kurikulárních dokumentů*. In *Sborník prací pedagogické fakulty Masarykovy univerzity. Řada společenských věd 25/2011/1*, Brno 2011, s. 3. Dostupné z: <http://www.ped.muni.cz/whis/sbornik/SBORNIK-25-1.pdf>; citováno 16. 5. 2013

¹⁶² P. Hauser, *Pojetí a obsah vyučování českému jazyku na školách měšťanských a na školách 2. stupně*, In *Filologické studie I.; Sborník PedF UK, Praha 1969*, s. 10.

¹⁶³ F. Trávníček, *K otázce o poměru mezi slovenštinou a češtinou*. In *Průdy 7, 1923, č. 3*, s. 148–155.

¹⁶⁴ *Vzájemný vztah mezi češtinou a slovenštinou ve světle Stalinových jazykových statí (Naše řeč 36, 1953, s. 28–34)*

¹⁶⁵ *Tamtéž*, s. 32. Více o problematice výuky „československého jazyka“ pojednává rovněž M. Šmejkalová, *tamtéž*, s. 32–43.

¹⁶⁶ Důvodem změn byla dobová politicko-společenská situace. Vedle češtiny totiž bylo vyučovacím jazykem dalších šest jazyků a dále existovala teorie o jednotném československém jazyce. Označení „český jazyk“ se tedy ani objevit nemohlo. P. Hauser, *Pojetí a obsah vyučování českému jazyku na školách měšťanských a na školách 2. stupně*, In *Filologické studie I.; Sborník PedF UK, Praha 1969*, s. 12.

¹⁶⁷ *Podrobné analýze a vývoji osnov vyučovacích jazyka v meziválečném období se věnuje A. Novotná (Výuka syntaxe českého jazyka na měšťanských školách v letech 1919–1939. Disertační práce. Pedf UK, Praha 2012).*

¹⁶⁸ A. Novotná, *Výuka syntaxe českého jazyka na měšťanských školách v letech 1919–1939. Disertační práce. Pedf UK, Praha 2012 s. 80.*

zákony o školách obecných a občanských¹⁶⁹ (měšťanských).¹⁷⁰ Hlavní náplní jazykového vyučování ve všech ročnících měšťanské školy bylo pravopisné učivo. Mnoho pedagogů poukazovalo na neuspokojivé výsledky právě v pravopise. Začaly se objevovat hlasy volající po reformě a po zjednodušení pravopisu (viz výše).

Deset let potom trvala práce na nových osnovách.¹⁷¹ Podoba nových měla reagovat i na probíhající reformní hnutí. Tyto nové osnovy pro měšťanské školy vyšly 9. června 1932 a vyučovat se podle nich začalo ve školním roce 1933/34.¹⁷² Vyučovacímu jazyku se dostalo výsadního postavení, neboť měl nejvyšší hodinovou dotaci ze všech vyučovaných předmětů (v prvním a druhém ročníku mu bylo věnováno pět hodin týdně, ve třetím ročníku čtyři hodiny týdně).¹⁷³ V těchto stručných a zkratkovitých osnovách byly stejně jako v osnovách pro obecné školy vynechány instrukce k jednotlivým předmětům, a tak vymizely i dřívější pokyny k výuce mluvnice.¹⁷⁴ Celkovým úkolem měšťanské školy¹⁷⁵ bylo poskytnout ucelené vyšší vzdělání, než poskytovala obecná škola, a tomuto cíli byly podřízeny i úkoly a obsah jazykového vyučování. Škola měla žáky vybavit takovými vědomostmi a dovednostmi, které by upotřebili v praktickém životě a které mohou zároveň poskytnout dobrý základ pro další vzdělávání. Preferovány byly zásady činné školy před didaktickým materialismem a před množstvím vědomostí se upřednostňoval výcvik v myšlení.¹⁷⁶ V podobném duchu vznikly i osnovy pro obecné školy v roce 1933.¹⁷⁷

¹⁶⁹ Přestože byl název měšťanská škola nahrazen termínem občanská škola, nadále se užívalo dosavadního označení. V. Štverák, *Dějiny pedagogiky II*, Praha 1981, s. 248. K tomu viz článek s názvem *Škola občanská* od J. Šafránka (Naše řeč 6, 1922; dostupné z: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=1802>; citováno dne 16. 5. 2013

¹⁷⁰ P. Hauser, *Pojetí a obsah vyučování českému jazyku na školách měšťanských a na školách 2. stupně*, In *Filologické studie I.*; Sborník PedF UK, Praha 1969s. 9.

¹⁷¹ Současná odborná literatura označuje diskuse a ruch okolo nově vznikajících osnov jako „boj o osnovy“, což je příznačné označení, uvážíme-li, v jaké atmosféře nové učební osnovy vznikaly. R. Váňová, K. Rýdl, J. Valenta, *Výchova a vzdělávání v českých dějinách. IV. díl, 1. Svazek (Problematika vzdělávacích institucí a školských reforem)*. Praha 1992, s. 157–161.

¹⁷² Měšťanská škola byla tříletá, byl k ní však připojen ještě jednorozhodný učební kurz. Nově upravené osnovy pro tento kurz vyšly též v roce 1932. P. Hauser, *Pojetí a obsah vyučování českému jazyku na školách měšťanských a na školách 2. stupně*, In *Filologické studie I*, s. 9.

¹⁷³ P. Hauser, *Pojetí a obsah vyučování českému jazyku na školách měšťanských a na školách 2. stupně*, In *Filologické studie I*, s. 11.

¹⁷⁴ Srov. P. Hauser, *Pojetí a obsah vyučování českému jazyku na školách měšťanských a na školách 2. stupně*, In *Filologické studie I*, s. 15; V. Komárek – F. Trávníček, *Mluvnické vyučování*. Knihovna Společnosti pedagogického musea v Brně, sv. IV, Brno 1941 (2. vydání), s. 8. Úkolem každé školy bylo, aby si na jejich základě zpracovala vlastní osnovy, v nichž se bude přihlížet „k zvláštním okolnostem krajovým a místním, v jazyce k poměrům nářečním.“ P. Hauser, *Pojetí a obsah vyučování českému jazyku na školách měšťanských a na školách 2. stupně*, In *Filologické studie I.*; Sborník PedF UK, Praha 1969, s. 10.

¹⁷⁵ Měšťanská škola byla určena především těm žákům, kteří jí končili školní docházku, v menší míře i těm, kteří chtěli pokračovat ve studiu na dalších školách. Tamtéž, s. 10.

¹⁷⁶ P. Hauser, *Pojetí a obsah vyučování českému jazyku na školách měšťanských a na školách 2. stupně*, In *Filologické studie I.*; Sborník PedF UK, Praha 1969, s. 10.

¹⁷⁷ VMŠANO, roč. 1933, seš. 7, s. 144–210.

Úkolem předmětu, jehož přesný název zněl *vyučovací jazyk s naukou o písemnostech*, bylo naučit žáky jasně, jednoduše a správně se vyjadřovat. Byl zde tedy zdůrazněn komunikační cíl. Prostředkem k dosažení tohoto cíle měla být četba, mluvní cvičení a sloh, mluvnice a pravopis.¹⁷⁸ Pravopisu je v osnovách věnována velmi malá pozornost (pravopisný výcvik má být dokončen ve 2. třídě) a do popředí bylo stavěno syntaktické učivo. Hlavním obsahem mluvnice v 1. třídě bylo tvarosloví jmen a skladba jednoduché věty, ve druhé 2. třídě tvarosloví sloves a souvětí, ve 3. třídě tvoření slov a lexikologie. Osnovy postrádají samostatné učivo o slovenštině. Učitel má však vést žáky k poznání druhého znění československého jazyka při četbě. V osnovách chybí také poučení o výslovnosti, které má nahrazovat praktický mluvní výcvik. Rovnoměrně měl být zastoupen sloh produkční i reprodukční a slohové učivo mělo být založeno na slohových útvarech.¹⁷⁹

Osnovy z roku 1932 ve své podstatě platily až do roku 1945, a to i přes určité ideologické (nacistické) úpravy, které byly v roce 1939 nutné. U vyučovacího jazyka zároveň došlo ke snížení počtu hodin. Ani tyto osnovy neobsahují podrobnější instrukce, ale zdůrazňují důležitost vyučování jazyka a činí jej základem a středem všeho vyučování.

Osnovami na školách odpovídající dnešnímu 3. stupni vzdělávání se na tomto místě podrobněji věnovat nebudeme, neboť je velmi stručně zmíníme přímo v kontextu Trávníčkových názorů na vyučování českého jazyka na středních školách. Vyučování českého jazyka na středních školách v širokých dobových souvislostech detailně dokumentuje publikace Martiny Šmejkalové *Čeština a škola – úryvky skrytých dějin* (2010), v níž se autorka podrobněji zabývá i učebními osnovami na jednotlivých typech středních škol. Zde je potřeba uvést pouze to, že ČSR převzala z bývalého Rakouska-Uherska všechny typy středních škol.¹⁸⁰

¹⁷⁸ Jak uvádí P. Hauser, dnešní složky předmětu byly chápány jako nástroje. (s. 12)

¹⁷⁹ P. Hauser, Pojetí a obsah vyučování českému jazyku na školách měšťanských a na školách 2. stupně, In *Filologické studie I.*; Sborník PedF UK, Praha 1969, s. 13.

¹⁸⁰ Jedná se o gymnázia, reálná gymnázia, reálky, reformní reálná gymnázia a lycea. J. Průcha, *Portál*, Praha 2009, s. 40–41.

1.2 Trávníčkovo pojetí mluvnického vyučování

Trávníčkův zájem o mluvnické vyučování byl zřetelný již od počátku jeho akademické dráhy. O problematice výuky mluvnice přednášel při různých příležitostech a věnoval jí i několik článků. Jmenujme např. články *K otázce českého jazyka na obecných školách*, které vycházely v letech 1927–1929 v časopise *Nové školy*. Jak již bylo zmíněno výše, od počátku 20. století, byla výuka českého jazyka vlivem J. Mrazíka, A. Janů a J. Müllera (autor učebnic) založena na pouhých mluvních cvicích. Ve 30. letech vystoupil proti metodě mluvních cviků mimo jiné i František Trávníček a své názory na podporu a potřebu mluvnické teorie představil ve dvou monografiích, které vyšly v první polovině 30. let a kterým se budeme dále podrobněji věnovat.

1.2.1 Mluvnické vyučování

Spolu s V. Komárkem sepsal F. Trávníček knihu *Mluvnické vyučování*¹⁸¹, která vyšla v roce 1932 v Brně. Jedná se o dílo, jež naléhavě obrací pozornost k jazykovému vyučování na národních školách. V době, kdy kniha vyšla, totiž pozorujeme již delší dobu značné znepokojení velké části učitelstva jednak nad metodami jazykového vyučování, jednak nad chatrnými výsledky vyučovacího procesu. Právě tyto neblahé zkušenosti podnítily Společnost pedagogického musea v Brně a Pracovní seminář učit. měšť. škol při ŠVSP v Brně k uspořádání kurzu o mluvnickém vyučování, kde přednášeli univerzitní profesor F. Trávníček, M. Rostohar a zemský školní inspektor V. Komárek. Dílo *Mluvnické vyučování* je založeno patrně na výkladech tohoto kurzu.¹⁸² Kniha je rozdělena do dvou částí. První část, jejímž autorem je V. Komárek, představuje podrobný praktický návod k mluvnickému vyučování od prvního školního roku až po čtvrtou třídu měšťanských škol. Druhou část tvoří stať F. Trávníčka s názvem *Teoretické předpoklady mluvnického vyučování*.

Hned v úvodu první části čteme: „Již po mnoho let si stěžují učitelé škol měšťanských a ještě více profesori škol středních do chatrné přípravy pravopisné a mluvnické, s jakou přicházejí žáci ze škol obecných. Učitelstvo škol obecných samo pozoruje, že výsledky pravopisné nejsou úměrné času a námaze tomuto předmětu

¹⁸¹ Při naší analýze vycházíme z druhého vydání díla, neboť první vydání se nám nepodařilo sehnat. S využitím recenze J. Schwarze v *Naší řeči* se však zmíníme i o prvním vydání.

¹⁸² J. Schwarz, *Mluvnické vyučování*. *Naše řeč* 17, 1933, č. 5. Dostupné z: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=2701>; citováno 1. 5. 2013.

věnované, a hledá příčiny toho.“¹⁸³ Podle Komárka jedni neúspěch vysvětlují poukazem na nesnadnost našeho pravopisu a volají po jeho zjednodušení (především odstranění tvrdého y), druzí vidí chybu v tom, že se vyučování pravopisu opírá ve většině případů pouze o analogie, které jsou však bez mluvnického podkladu nejisté, a proto často selhávají. Po třiceti letech potlačování mluvnice (v některých případech došlo dokonce k jejímu odstranění) v obecných školách se pozvolna začíná opět oceňovat význam jejího systematického výkladu. Mluvnice byla a je považována za velmi abstraktní, nesnadnou a pro žáky nezajímavou, a proto se její výuka odsunuje na pozdější dobu. Mimo několik základních mluvnických pojmů, začíná se vyučovat teprve na středním stupni, a to v ne moc velké míře.

Podle posledních osnov pro obecné školy, které velmi dobře zdůrazňují potřebu mluvnice a dávají řadu vhodných pokynů, je cílem mluvnického vyučování na obecné škole seznámit žáky se základy mluvnické soustavy spisovné řeči, aby se naučili správně psát a mluvit a aby porozuměli stavbě jazyka. Podporou mluvnického vyučování má být též sloh a pravopis. Výuka mluvnice nemá být teoretická, nýbrž praktická; učit se má nikoli podle soustavy vědecké, ale podle soustavy praktické, která přihlíží k žákovu nářečí, k jeho rozumovému vývoji a k praktickým potřebám mateřského jazyka.¹⁸⁴ Podle Komárka je úkol vyučovacího jazyka i mluvnického vyučování v osnovách vystižen správně, pokyny obsažené v instrukcích jsou podle něj vhodné a každý cítí jejich správnost a potřebnost. Pokud však budeme sledovat jejich praktickou aplikaci v učební praxi i předepsané rozvržení učiva na jednotlivé školní roky, nemůžeme být spokojeni, neboť mluvnice je i podle rozvržení v osnovách zanedbávaná; vyhýbá se jí vyučování pravopisu. Zanedbává se rovněž skladba a podceňuje se tak, že se dokonce objevuje požadavek na její vypuštění na obecných školách. Jak podotýká Komárek, tento požadavek je podivný, uvážíme-li, že řada učitelů chce, aby žáci již v elementární třídě četli hned celé věty (viz otázka globální metody čtení), avšak rozbor vět, čili myšlenkový rozbor, za potřebný vůbec nepovažují.

Největším problémem tedy je, jak konkrétně mluvnici vyučovat. A právě tohoto nelehkého úkolu se zhostili výše uvedení autoři, z hlediska praxe zejména pak V. Komárek. Ten uvádí, že je zapotřebí opřít mluvnické vyučování o skladbu, protože právě jejím prostřednictvím se žáci učí rozumět řeči a správně se vyjadřovat. Postup, který Komárek naznačuje, nebyl v té době obvyklý, a tudíž se mnohým na první pohled mohl

¹⁸³ V. Komárek – F. Trávníček, *Mluvnické vyučování*. Knihovna Společnosti pedagogického musea v Brně, sv. IV, Brno 1941 (2. vydání), s. 5.

¹⁸⁴ Tamtéž, s. 5–6.

jevit jako nesnadný. Komárek je však přesvědčen, že právě prostřednictvím skladby jazyka se žákům vše lépe objasní a probudí se jejich zájem o mluvnici, „takže učení bude radostné a snadné, mimo to se vypěstuje láska k mateřské řeči.“¹⁸⁵ Limity dosavadního způsobu výuky mluvnice spatřuje v tom, že se mluvnické učivo hromadí na vyšší stupeň, kde si ho žáci pro množství nemohou osvojit a učí se mu pamětně a mechanicky, „učí se neúčelné mluvnici pro mluvnici“, aniž by jí opravdu porozuměli. Komárek podotýká, že jak ve svém spise naznačil, mluvnické vyučování prospěje i všem naukovým předmětům „a bude nejlepší pomůckou k samoučení žáků“. V spisu se setkáme s konkrétními příklady, u nichž jsou uvedeny otázky a odpovědi. Ty však naznačují spíše logický postup, nelze je tedy chápat tak, že učitel otázky položí a žák na ně odpoví. Učitel by měl vzít v potaz rozumové schopnosti a vyspělost žáků a snažit se, aby žáci pracovali co nejvíce samostatně.

Teoretické jádro celé knihy je obsaženo ve stati F. Trávníčka, kterou začíná slovy: „Vyučování každému předmětu musí býti výslednicí dvou činitelů, teorie a praxe, a je velmi důležité najít správný poměr mezi těmito činiteli. Tak je tomu také při jazykovém vyučování vůbec a tedy i při vyučování českému jazyku.“¹⁸⁶ V otázkách tvorby jazykových metod a vyučovacích systémů Trávníček zdůrazňuje potřebu přihlížet k výsledkům bádání v různých vědeckých oborech, zejména v jazykovědě, psychologii a pedagogice, a vybírat z nich ty, které mají význam pro vyučování. Dále zdůrazňuje velký podíl teorie při tvorbě vyučovacích metod. O pevnou a vědecky přesnou teorii se mají opírat i reformní snahy v oblasti vyučování mateřského jazyka. V posledních třiceti letech bylo naše jazykové vyučování do značné míry založeno na myšlenkách a názorech A. Janů, které vyložil v roce 1897 ve spise *Jazyk mateřský a škola obecná*. Zde najdeme názor, že k vyučování mateřského jazyka na obecných školách se nehodí mluvnická metoda, ale jen mluvní cviky, tzv. rozmluvná metoda. Spis v podstatě volá po odstranění mluvnické metody z jazykového vyučování. Trávníček následně rozebírá hlavní námitky proti mluvnici a v reakci na jednotlivé teze přesvědčivě ukazuje, jak jsou teoretické předpoklady A. Janů „vratké a prohnílé“. Nejvýmluvnějším argumentem je fakt, že Janovy metody jsou ve školní praxi neúspěšné. Janova základní myšlenka, že se na obecné škole nemůže učit podle vědecké mluvnice, je správná. Janů z ní však vyvodil, že na obecnou školu nepatří mluvnice žádná. Opomněl tedy existenci praktické mluvnice, která z vědecké mluvnice zohledňuje pouze to, co je potřeba k správnému naučení jazyka. Janovo odmítavé stanovisko k mluvnici podepřené tvrzením, že naši předkové mluvili a psali správně (Hus,

¹⁸⁵ V. Komárek – F. Trávníček, *Mluvnické vyučování*. Brno 1941, s. 7.

¹⁸⁶ Tamtéž, s. 159.

Štítný atd.), třebaže se mluvnicki neučili, Trávníček odmítá poukazem na odlišnost našeho kulturního života i odlišnost vyučovacího systému. Fakt, že se mluvnickou metodou dříve neučilo, není žádný věcný důvod; nehledě na to, že naši předkové se ani mluvnicki učit nemohli, neboť až do 16. století žádnou neměli. Trávníček též trefně dodal, že dovedl-li něco Štítný či Hus, není ještě zárukou toho, že to dovede dnešní žák obecné školy.¹⁸⁷ Odsoudil rovněž Janův výklad tvrzení, že nejdříve byla řeč a teprve potom mluvnické, a proto je třeba učit se nejprve řeči a pak mluvnické. Učíme-li dějiny z knih, které se nazývají dějepis, učíme se podobně i českému jazyku z knih zvaných mluvnické. Nikoho by zřejmě napadlo tvrdit, že dějepis na obecnou školu nepatří, protože dějiny byly dřív než dějepis (jejich sepsání upravené pro školy), ale v případě mluvnické se to stát může.

Trávníček zde mluvnické vymezuje jednak jako nauku o jazyce, jistý systém poznatků o něm, jednak jako metodu, prostředek jazykového vyučování, nikoli jako jeho cíl. Pokud učitel mluvnickou látku dobře nevyloží a neprocvičí ji, a následně vyžaduje od svých žáků jen mechanické odříkávání pravidel a pouček, jedná se o nepochopení a o chybu pedagoga, a nelze tedy hledat příčinu v metodě samé, ale v jejím nepochopení učitelem. Problém zmechanizování hrozí všem metodám, nejen té mluvnické. Dalším z Janových argumentů proti mluvnické na obecné škole je ten, že nijak nepřispívá (nebo jen velmi málo) k vypěstování jazykového, „mluvního“ citu, ten podle něj lze vypěstovat mluvnickými cviky. Tomu Trávníček oponuje tím, že jazykový cit není vrozený, je to schopnost, která se získává učením, cvikem a studiem jazyka. Pěstovat jej lze tedy každou vyučovací metodou; otázkou však zůstává, zda jsou všechny metody pro pěstování jazykového citu stejně vhodné. Proti Janově metodě mluvnických cviků tudíž nelez nic namítat, avšak nepodpořil ji žádnými adekvátními důkazy či argumenty. Mluvnickou metodu ale můžeme chápat jako pokračování mluvnických cvičení, jejich využití.

Za velikou pedagogickou chybu Trávníček považuje, umí-li žák nějaké pravidlo, ale neumí-li ho používat, neboť cílem mluvnického vyučování není jen odříkávání pouček, ale jejich pochopení a správné užívání. Je bezesporu potřeba mluvnických cviků a nápodoby učitelovy mluvy, ale ty samy o sobě jsou nedostačující. Jako příklad uvádí užití tvarů 3. osoby plurálu na *-í* a *-ejí*. Takových sloves jako *vidí, trpí, umějí, sázejí* atd. existuje velké množství, a není tedy dost dobře možné při vyučování všechna probrat tak, aby žákům

¹⁸⁷ V. Komárek – F. Trávníček, *Mluvnické vyučování*. Knihovna Společnosti pedagogického musea v Brně, sv. IV, Brno 1941 (2. vydání), s. 160–161.

trvale zůstala v paměti. A právě tady může pomoci mluvnická poučka (pravidlo)¹⁸⁸. Pomohou nám tvary rozkazovacího způsobu, které žáci dobře znají a které jsou spisovné a velmi podobné nářečním tvarům, takže si mohou podle známých tvarů snadno tvořit jiné správné tvary. Mluvnická poučka tady využívá při učení spisovnému jazyku takových jazykových vědomostí, které si žáci přinášejí do školy z domova, využívá tedy hotových poznatků při učení poznatkům novým a takový způsob učení je podle Trávníčka správný. Kdyby se žáci učili spisovnému jazyku jen mluvnickými cviky, bylo by to velké přetěžování jejich paměti. Potřebnost a výhodnost mluvnické metody dokazuje na několika dalších příkladech (psaní zájmena mě/mně, shoda přísudku s podmětem, jmenné tvary přídavných jmen). Jedná se vesměs o jevy, kterým se žák prostou nápodobou naučit nemůže.

Hlavní přednost napodobovací metody vidí Janů v tom, že využívá postup, kterým se dítě učí mluvit již v předškolním věku, tedy poslouchání a napodobování. Tady ovšem Janů opomíjí fakt, že doma má dítě zcela jiné podmínky než ve škole. Metoda nápodoby je velmi zdlouhavá, zdlouhavější než metoda mluvnická. Škola má ale řadu jiných důležitých úkolů než jen naučit žáky správné mluvě, tudíž času na jazykové vyučování nezbývá tolik, kolik vyžaduje metoda nápodoby. Rozdílný je okruh lidí, které má dítě kolem sebe doma a ve škole. V neposlední řadě je to i rozdílná psychologická situace domova a školy. A konečně se rozdílnost podmínek projevuje v tom, že doma se učí dítě mluvit zpravidla nářečím, kdežto ve škole se učí jazyku spisovnému. Vyučování mateřskému jazyku má podle Trávníčka za úkol připravit dítě i pro chápání ostatních předmětů tím, že mu má poskytovat jazykovou průpravu. Po této stránce se tedy dítě učí jazyku za okolností mnohem těžších než doma, musí rychle rozšiřovat svůj duševní obzor a zároveň musí měnit a prohlubovat své vyjadřovací schopnosti.¹⁸⁹

Posledním důležitým argumentem pro mluvnickou metodu je to, že využívá jazykového fondu žáků po jiné stránce, totiž že navazuje na mluvnickou soustavu, kterou má v mysli každý člověk, jenž správně mluví nějakým jazykem. Jde o instinktivní mluvnickou soustavu, systém jazykových asociačních řad, který má člověk v podvědomí.

¹⁸⁸ Koncovku *-ejí* mají ta slovesa, jejichž rozkazovací způsob končí na *-ej*, koncovku *-í* pak slovesa ostatní (př. házej – házejí, trp – trpí). S poučkou si samozřejmě nevystačíme vždy. Existuje řada sloves, která zpravidla nemívají rozkazovací způsob (hladovět, umět, viset atd.). Tady pomůže poučka, že koncovku *-ejí* mají slovesa utvořená ze jmen a ze sloves (hladovět – hlad, rozumět – rozum), *-í* pak slovesa ostatní.

¹⁸⁹ V. Komárek – F. Trávníček, Mluvnické vyučování. Knihovna Společnosti pedagogického musea v Brně, sv. IV, Brno 1941 (2. vydání), s. 166.

„Mluvnicka, chtíc podati poučení o jazyce, rozkládá si jej na prvky, součástky, neboť složitý organismus, jako je jazyk, lze dobře poznati jen rozložením na součástky.“¹⁹⁰ Mluvnicka se snaží vyabstrahovat z jazyka ty součástky, které jsou v našem jazykovém povědomí. Mluvnické kategorie jsou tedy z velké části psychologickými kategoriemi, existují v našem jazykovém povědomí. Význam mluvnické metody vidí Trávníček i v tom, že osvětluje žákům vyjadřovací prostředky, slova, tvary, vazby, věty, rozkládá řeč na prvky a dává žákům možnost poznávat myšlení, neboť způsob vyjadřování je odrazem našeho myšlení.

Část V. Komárka má být názornou ukázkou toho, jak lze prakticky využít všechno, co je podle autorů zapotřebí k dobré znalosti českého jazyka. Jeho návrh je jedním z mnoha způsobů, jak uplatnit mluvnickou metodu v praxi. Václav Medonos je názoru, že Komárkův návrh po vlastní metodické stránce nepřináší, kromě několika drobných postřehů, nic nového. „Je to vyučovací způsob, při němž učitel nepřestává být vysilačem a žák více méně trpným přijímačem.“¹⁹¹ Kritizuje především to, že Komárkovo pojetí má daleko k dětem, opírá se o starší praktické zkušenosti a nepřihlíží k novějším prostředkům, které přineslo studium dítěte a vývoj vyučovací techniky v poslední době.¹⁹² Souhlasíme s V. Medonosem v tom, že Komárkovo pojetí mluvnického vyučování se soustřeďuje pouze na mluvnickou, a to izolovaně, bez zřetele k ostatním jazykovým složkám. Nejenže téměř nezapojuje pravopis, ale už vůbec nehledí na to, že do vyučovacího jazyka patří rovněž čtení a sloh. Podle Komárka můžeme již ve 2. postupném ročníku obecné školy „přistoupiti k pravému vyučování mluvnickému, totiž k takovému, kde nebude jen mluvní jev konstatován, nýbrž se bude také vysvětlovati, rozebírati.“¹⁹³ Například tedy ve druhé třídě mají žáci pokud možno samostatně určovat ve větě podmět a přísudek, dále mají znát význam sloves, podstatných jmen a přídavných jmen, rozeznávat osobu, číslo a čas sloves, rod a číslo podstatných jmen (v 1. pádě) a rod a číslo přídavných jmen. S ohledem k tehdejšímu, ale i dnešnímu rozvržení učiva do jednotlivých ročníků se nám jeho pojetí jeví jako vcelku náročné. I V. Medonos považuje osnování učiva za velmi náročné a tvrdí, že vlastní mluvnická teorie by měla být odsunuta až do 3. ročníku. Se zřetelem k dobovým okolnostem prezentuje Komárek gramatické pojetí výuky, které v reakci na dosavadní agramatické tendence teprve později začne postupně převládat.

¹⁹⁰ V. Komárek – F. Trávníček, Mluvnické vyučování. Knihovna Společnosti pedagogického musea v Brně, sv. IV, Brno 1941 (2. vydání), s. 170.

¹⁹¹ V. Medonos, Návrat mluvnické metody, 1932. (výšřizek z osobního fondu)

¹⁹² Tamtéž.

¹⁹³ V. Komárek – F. Trávníček, Mluvnické vyučování. Knihovna Společnosti pedagogického musea v Brně, sv. IV, Brno 1941 (2. vydání), s. 12.

Z knihy *Mluvnické vyučování* vyznívá jasná potřeba mluvnického vyučování nejen pro důkladnější porozumění mateřské řeči a pro správné písemné i ústní vyjadřování, ale i pro učení se jiným jazykům. Kniha přímo vybízí k reformě jazykového vyučování. Trávníčkovy názory mají zásadní důležitost, neboť ve svých důsledcích vedou k zásadní změně metodické orientace. V. Medonos uvádí, že Trávníček pokládá užití mluvnického systému už za samu metodu. Hlavní metodický úkol však podle Medonose nastává teprve při správné aplikaci systému v praxi.¹⁹⁴ Domníváme se, že toto dílo bylo svým pojetím v době, kdy probíhaly bouřlivé diskuse nad novými osnovami a působil vliv reformní pedagogiky, výjimečné, a to především svým důrazem na mluvnickou metodu vyučování. Na druhou stranu je až s podivem, kolik zásad a doporučení souzní i s dnešní reformovanou představou o mluvnickém vyučování, ať už jde o důraz na úplné pochopení jazykových jevů, aktivní práci žáků, vedení žáků k samostatnosti nebo důraz na mezipředmětové vztahy především při výběru vhodného jazykového materiálu. Tyto zásady se však objevují pouze v Trávníčkově teoretické části. Některé pasáže knihy jsou jen stručně nastíněny a nejsou podloženy dostatečnými příklady – to však způsobila naléhavá potřeba vydat daný spis co nejrychleji. Drobnou výtkou ke spisku, konkrétně k Trávníčkově teoretické části, by bylo pouze opakování stejných názorů a argumentů, což vyniká zejména na malém prostoru vymezeném autorovi.

1.2.2 Mluvnice na škole národní

Svůj hluboký zájem o otázky mluvnického vyučování dal Trávníček najevo vydáním *Mluvnice na škole národní nižšího i vyššího stupně a na nižším stupni školy střední* (1934). Spis můžeme chápat jako sepsání praktických návrhů a příkladů k teoretickým úvahám, které rozvinul ve spise *Mluvnické vyučování*. K sepsání jej vyzval František Pražák. V předmluvě poukazuje na nutnost, přínosnost a prospěšnost mluvnického vyučování. Cílem spisu je vyložení podstaty mluvnice a mluvnického vyučování a vyvození důsledků pro vyučovací postup. Trávníčkovou snahou je rovněž svým spisem motivovat a povzbudit odborníky k další usilovné práci.

V první kapitole s názvem *Co je mluvnice?* se Trávníček věnuje vymezení pojmu mluvnice a jeho zařazení do systému jazykovědy. Mluvnici (gramatiku) chápe jako „část nauky o jazyce“, „souhrn nejdůležitějších poznatků o jazyce“ a dělí ji na tyto čtyři hlavní části: hláskosloví, kmenosloví, tvarosloví a skladba, přičemž každou z částí stručně a

¹⁹⁴ V. Medonos, *Návrat mluvnické metody*. 1932. (výstřižek z osobního fondu)

výstižně charakterizuje. Druhá kapitola nese název *Rozsah mluvnice ve škole*. Zde Trávníček uvádí, že praktická mluvnice, a tou je každá školní mluvnice, musí z řady mluvnických poznatků vybírat pouze ty, které mají přímý vztah k praktickému cíli a úkolu školy. Výběr látky (učiva) patří k nelehkým úkolům, avšak k úkolům nadmíru důležitým. Při výběru učiva je nezbytně nutná opatrnost a hospodárnost, aby nedošlo jednak k přetěžování žáků, jednak k prázdnému formalismu. Pro nižší stupně školy je možné poučit žáky jen o těch jevech, jejichž poznání je nutné k dosažení cíle jazykového vyučování, jímž je dobrá znalost základů spisovného jazyka. Největší potřeba omezit mluvnickou látku se zřetelem k praktickému cíli školy se týká hláskosloví. Úkolem nižších tříd obecné školy je poučit žáky o rozdílu mezi slovem, slabikou a hláskou, neboť tyto poznatky jsou důležité pro čtení a pro psaní. Podle Trávníčka je dále velmi důležité upozorňovat žáky na hláskový rozdíl mezi nářečím a spisovným jazykem.¹⁹⁵ Jako neméně důležité vidí i stručné vyložení blízké zvukové příbuznosti mezi souhláskami znělými a neznělými, poněvadž je možné ji využít při pravopisu [hat – hada]. Žáci by podle něj měli být rovněž poučeni o přízvuku. Často se totiž můžeme setkat s jednou velkou chybou – ve spojení předložky se jménem dávají žáci hlavní přízvuk na jméno, nikoli na slabičnou předložku. Látku o hláskách, o přízvuku a o kvantitě je třeba podávat žákům z počátku nesoustavně a příležitostně. Časem pak lze tyto rozdíly roztrždit. „Hlavním pramenem správného hláskového poznání spisovného jazyka bude žákům praxe, mluva učitele a četba...“¹⁹⁶ Sotva lze dle Trávníčka předpokládat, že se žáci se silně odlišným nářečím naučí úplně správné výslovnosti spisovné. Poučení o pravopisu vychází z hláskosloví, ale musí se opírat o jiné poznatky (mluvnické). Již z obecné školy, ale především z měšťanské a nižší střední školy si žák odnést slušnou znalost pravopisu. Žák obecné školy by měl umět správně napsat běžná domácí slova a ze slov cizích jen ta obecně rozšířená. Nutným předpokladem ovládnutí pravopisu je podle Trávníčka znalost věcí, neboť pravopis slova, které žák nezná, se nedá trvale vštípit do paměti. Z kmenosloví je potřeba vybrat jen to, co má vztah k jiným částem mluvnice, zejména k pravopisu. Poznatků o kmenech a příponách mohou potom využít např. v psaní slov jako *kamen-ný*, *oken-ní* nebo k rozlišování předpony vy- (vydati) od počátečního vi- (viděti). Velmi důležitou částí praktické mluvnice je tvarosloví. Skloňované a časované tvary spisovného jazyka se velmi odlišují od lidové mluvy, s jejíž znalostí přichází dítě do školy. Tady je třeba dávat si pozor, aby se

¹⁹⁵ Stručný přehled hlavních hláskových rozdílů mezi spisovným jazykem a nářečím podal Trávníček ve spisku *Spisovná řeč a nářečí ve škole* (1931).

¹⁹⁶ F. Trávníček, *Mluvnice na škole národní nižšího i vyššího stupně a na nižším stupni školy střední*. Státní nakladatelství, Praha 1934, s. 9.

žáci neztratili v příliš velkém množství pravidel a odchylek o nich. Zbytečným zatěžováním je učit žáky tvarům neživým, řídce se vyskytujícím či zastaralým (př. *slouti, panoše, městys, zovu, rukojmě*). Takovéto tvary se mohou probrat až na vyšším stupni škol. Hlavním předmětem jazykového vyučování má být podle Trávníčka skladba, z níž je třeba vycházet při výkladu jazykové látky vůbec. Základem skladby má být větosloví. „Ponětí o větě musí mít dítě již tehdy, když je učíme psaní velikých a malých písmen, psaní tečky, otazníku, vykřičníku, neboť jinak visí pravopisné učení ve vzduchu, takže je dítě nemůže dobře chápat a nevstřípí si je trvale do paměti.¹⁹⁷ Trávníček si je vědom toho, že jazykové vzdělání nemůže být naplňováno pouze mluvnickým vyučováním. Nezbytnou součástí mluvnice musí být i slovník a výklady o věcném významu slov. Je potřeba, aby učitel explicitně upozorňoval na slovní rozdíly mezi nářečím, s jehož znalostí přichází dítě do školy, a spisovnou češtinou. V souvislosti s tím považuje Trávníček za nutné, aby učitel sám používal spisovných slov. Dále uvádí, že je vhodné vysvětlovat žákům význam pojmů, s nimiž se při výuce setkávají (např. že přídavným jménům se říká přídavná, protože se přidávají k podstatným jménům na označení jejich vlastnosti). Při podobných etymologických výkladech bychom měli být opatrní a vybírat pouze slova jasná. Autor si je vědom toho, že žáci se ve škole setkávají s opravdu velkým množstvím nových pojmů, a proto je potřeba vybírat co nejhospodárněji a nejúsporněji. Při výkladu bychom měli užívat běžných slov, která jsou žákům dobře známa, abychom jim nové poznání neztěžovali.

Třetí kapitola, která má název *Psychologický ráz mluvnice*, pojednává o psychologickém významu mluvnického vyučování. Námitek proti mluvnici je podle Trávníčka celá řada, ať už proti systému samému, tak proti rozsahu jazykových poznatků v mluvnici a proti jejich uspořádání. Snad nejtěžší námitkou je „množství názvů jako věta, hláska, tvar, slovo, podmět, předmět ..., podstatné, přídavné jméno, sloveso ..., skloňování, časování atd.“¹⁹⁸ Trávníček si klade otázku: zda se mohou žáci naučit spisovnému jazyku jinou než mluvnickou metodou. Opět zde připomíná metodu napodobovací, již hájil A. Janů a která se, jak dokázala řada praktiků a teoretiků, neosvědčila, o čemž svědčí i neuspokojivé výsledky a usilovné hledání nových cest. Sotva lze tedy hájit napodobovací metodu jako jedinou jazykovou metodu; je možné ji však využít jako metodu pomocnou a doplňovací. Trávníček na tomto místě hájí svá stanoviska,

¹⁹⁷ F. Trávníček, *Mluvnice na škole národní nižšího i vyššího stupně a na nižším stupni školy střední*. Státní nakladatelství, Praha 1934, s. 12–13.

¹⁹⁸ Tamtéž, s. 15.

naposledy vyložena v knize *Mluvnické vyučování*. Přesto se i zde snaží vyvrátit běžný předsudek, že mluvnické názvy, bez nichž se učení neobejde, jsou zbytečnou přítěží zejména pro praktický život. Na několika příkladech ukazuje, jak právě tyto názvy pomáhají při praktickém poznávání jazyka. Mluvnické vyučování, stejně jako jakékoli jiné vyučování, není bez názvosloví vůbec možné, neboť odborné výrazy jsou nutným předpokladem poznávání nových věcí. „Mluvnické názvy tedy nejenže umožňují jazykové vyučování, nýbrž je podstatně ulehčují, snímají s něho nejasnost, mlhavost.“¹⁹⁹ Mluvnické názvy, s nimiž se asociativně spojují vědomosti, které žáci ve škole získali, jazykové vyučování v podstatě umožňují a činí je jasným a přesným. Názor, že mluvnické názvy nijak nesouvisí s jazykem, s jeho poznáváním, je podle Trávníčka nesprávné. V souvislosti s tím je však nezbytné, aby učitel neviděl v gramatickém názvosloví cíl mluvnického vyučování, ale jeho prostředek. Striktně tedy odsuzuje bezduché memorování bez vhodných výkladů a bez cvičení na mnoha příkladech. „Každý člověk správně mluvící nějakým jazykem, i ten, kdo se mu učil nápodobou, má v své mysli, duši, v svém jazykovém povědomí jistou soustavu toho jazyka, t. j. veškeren jazykový materiál je v jeho mysli uložen ne nahodile, bez ladu a skladu, nýbrž je účelně roztrženo, seskupeno do větších a menších celků, jednotek.“²⁰⁰ Jazykové vyučování mluvnickou metodou není ve své podstatě nic jiného než postupné a uspořádané uvědomování zmíněné instinktivní mluvnické soustavy žáků. V tom všem vidí Trávníček psychologický základ. Instinktivní mluvnické soustavy si člověk není vědom, nedovede podle ní tvořit pravidla a poučky, ale umí podle ní správně mluvit a prakticky užívat jazyka. Jazykový materiál je tedy uložen v našem jazykovém povědomí podle těch dělidel, kterým říkáme v mluvnici podmět, způsoby, pády atd. Podle Trávníčka došla mluvnice ke svým kategoriím pozorování jazyka a jeho změn, tudíž se jedná o kategorie vzaté z našeho jazykového povědomí, kategorie psychologické, nikoli však vymyšlené. „Jazykové vyučování mluvnickou metodou pak záleží největší měrou v tom, že si žáci uvědomují to, co dřímá v jejich podvědomí.“²⁰¹ Trávníček je přesvědčen, že dítě si do školy přináší znamenitý základ pro jazykové vyučování.

Poslední kapitola s názvem *K metodickému postupu při mluvnickém vyučování* má didaktický charakter. Trávníček klade velký důraz na vědecké poznání jazyka, které jednak pomáhá vybírat to, co má vztah k praktickému cíli a úkolu školy, jednak může přispět i

¹⁹⁹ F. Trávníček, *Mluvnice na škole národní nižšího i vyššího stupně a na nižším stupni školy střední*. Státní nakladatelství, Praha 1934, s. 18.

²⁰⁰ Tamtéž, s. 18.

²⁰¹ Tamtéž, s. 19.

k otázkám vyučovacího postupu. V souvislosti s tendencemi nedoceňovat teorii a přeceňovat praxi a naopak zdůrazňuje Trávníček součinnost a spolupráci vědy a školské praxe. „Věda a prakse si tu musí podávat ruce ke společné práci a jen ze součinnosti obou složek může vzejít škole prospěch.“²⁰² Kritizuje rovněž nedůkladnost v poznání jazyka, která může snadno vést nejen k laickému teoretizování, ale také k mylnému mínění, že vědecké studium nemá vůbec žádný význam pro školskou praxi. K tomu, aby mluvnické vyučování bylo efektivní, jsou podle Trávníčka nezbytné dvě věci: dobrá jazyková příprava učitelů a dobré učebnice.

Učitelská příprava má být založena na praktickém poznání jazyka na vědeckém základě. Jazykové vzdělání učitele má přesahovat to, co žákům podává, má být větší, důkladnější a hlubší. Učitel tedy bezesporu musí znát víc, než učí žáky, poněvadž na tom také závisí kvalita jeho výkladů. Bylo by proto zcela nesprávné domnívat se, že si učitel vystačí se znalostí současného jazyka. Učitel se neobejde bez znalosti historické mluvnice, neboť právě ta mu může poskytnout potřebné vysvětlení složitějších jazykových jevů. Jako takovou ji samozřejmě žákům vykládat nebude, ale její znalost je oním plusem, kterým učitel stojí nad svými žáky. V neposlední řadě se učitelé hodí hlubší jazykové znalosti k tomu, „aby ukojil zvědavost žáků, aby uspokojil nějakého číperu, který má bystrý postřeh a vidí více a dále, než chce škola“²⁰³. Podle Trávníčka je rovněž nezbytné, aby učitel sledoval nejnovější vědecké bádání, čímž zdůrazňuje úlohu a důležitost celoživotního vzdělávání. Upozorňuje však na úskalí spojená s přejímáním nových poznatků do učebnic; do nich se má dostávat jen to, co je s jistotou zjištěno a ověřeno a co může mít význam pro poznání jazyka. Trávníček velmi kriticky hodnotí stav soudobých učebnic (i středoškolských), zdůrazňuje zejména neaktuálnost poznatků a uzavřenost vůči poznatkům novějším, ale i stav školního učiva vůbec. Konkrétně se však vyjadřuje pouze o učebnicích, poněvadž jsou dobrým ukazatelem kvantity a kvality celého učiva. Mnohé novější výsledky vědeckého jazykovědného bádání mají nepřímý význam pro vyučovací praxi, řada nových poznatků se však vyučovací praxe týká přímo. Mezi ně podle Trávníčka patří poznatky o přízvuku, o slovosledu a o doplňku, které byly získány v průběhu posledních desetiletí, ale které ještě náležitou měrou nepronikly do školní praxe. Jde také o otázky jazykové správnosti, které byly v té době velmi aktuální.

Trávníček dále komentuje dobové reformní snahy ve školství a označuje je za nerovnoměrné. Hledají se nové metody jazykového vyučování a vybírá se „účelná“ látka,

²⁰² Tamtéž, s. 21.

²⁰³ Tamtéž, s. 23.

jde však o látku většinou zastaralou. Hlavní úkol tedy nelze spatřovat jen v hledání vhodných vyučovacích postupů, ale v látce samé. Uvádí, že soudobý neuspokojivý stav není způsoben jednotlivci, ale chybu vidí v celém systému, tudíž je jasné, že náprava je otázkou delší doby. Je ale nutné uvědomit si, kde jsou nedostatky, nikoli tedy provádět reformu pro reformu.

V závěru knížky se Trávníček věnuje hlavním zásadám jazykového vyučování. Opět zde připomíná zřetel k nářečí a ke skladbě, k té především proto, aby se vyučování nezvrhlo v žáky znechucující formalismus. Další zásadou je soustavnost a systematičnost. „To, co bylo již důkladně probráno a co si žáci trvale osvojili, necht' je východiskem pro poznatky nové, neboli opačně, nové poznatky buďtež vyvozovány ze starších známých.“²⁰⁴ Velmi důležitou podmínkou pro úspěšné mluvnické vyučování je živý jazykový materiál. Je třeba vyhýbat se málo užívaným slovům (tvarům slov), slovům řídkým či vzácným a dále slovům zastaralým (stejně tak zastaralým vazbám). Je překvapivé, že Trávníček za neživý jazykový materiál považuje i nová slova (i nové vazby), která ještě nejsou v jazyce vžitá, a „individuální zvláštnosti“. Podrobněji se však k nim nevyjadřuje, příklady neuvádí. V souvislosti s tím hodnotí jako závadné některé ukázky z literatury a přísloví. Je na učiteli, aby vybral vhodnou ukázkou z hlediska jazykového materiálu, případně ji pro potřeby školy upravil. Využijeme-li tedy ukázkou z krásné literatury, musí vyhovovat školním potřebám, neboť se jedná o učební pomůcku. Příklad, v nichž se objevují neobvyklá slova nebo zastaralé vazby, je podle Trávníčka vhodnější používat až ve vyšších ročnících. Trávníček velmi kritizuje nesmyslné věty na procvičení psaní tvrdého y a nazývá je „odstrašujícím hlavolamem“, který nejenže učení rozhodně neprospívá, ale naopak jej ubíjí. Jako příklad uvádí věty z tištěného seznamu z roku 1929: „mlynář slynoucí lyžařským rozmyslem uslyšel, že lysý Volyňan si lysoluje lýtka připlynulým lýkem a polyká pelyněk“; „Lydie na lyceu lyžovala v plyši“. K neživému jazykovému materiálu řadí také mluvnické chyby. Ovlivněn puristickými tendencemi, považuje Trávníček za nevhodné používání nečeských vazeb a slov („něco přichází v úvahu“, „to je samozřejmé“, „město čítá tolik obyvatel“ atd.).

Mluvnické vyučování má být podle Trávníčka co možná nejvíce konkrétní. Pod touto konkrétností si představuje, že při odvozování začneme nejprve s příklady jasnými (myš – myška, hrst – hrstka) a teprve potom můžeme poukázat na slova, v nichž dochází např. ke změně kvantity nebo kvality (dar – dárek, stůl – stolek). S ohledem na uvedené

²⁰⁴ Tamtéž, s. 25.

příklady nám není zcela jasný pojem „konkrétnost“. Domníváme se, že jde spíše o zásadu soustavnosti, v níž se navazuje na poznatky probrané a postupuje se od jevů jednodušších ke složitějším.

Ještě závažnějším problémem při mluvnickém vyučování je formalismus, tedy lpění na povrchu. Při učení se mluvnickým názvům, definicím, pravidlům a poučkám je nezbytně nutné dát pozor, aby se z nich nestala jen prázdná slova. Každá definice či pojem musí být pro žáka slovo s plným obsahem. Pokud tomu tak není, učení se snadno zvrhne ve formalismus. Trávníček zdůrazňuje, že za mluvnickými pojmy je třeba stále vidět živý jazyk. Odříká-li žák nějakou poučku a neuvědomuje-li si přitom její podstatu, nechápe-li ji, jedná se opět o pouhý formalismus, nikoli o skutečné poznání jazyka. Pokud jde o definice, tak ty podle Trávníčka rozhodně nemají být uniformní a doslovné, neboť žádné názvy ani slova samy o sobě nevystihují přesně to, co jimi rozumí (mluvnické názvy jsou zpravidla samy o sobě nejasné). Trávníček upozorňuje, že je velmi často nesnadné stručně a výstižně definovat třeba i některé základní jazykové jevy (např. větu, slovo). Zároveň však zdůrazňuje, že hlavní úkol jazykového vyučování tkví zcela v něčem jiném než v definování, totiž v jasném poznání jazykového jevu. Stejně jako žák pozná např. nějakou osobu (kterou zná, ale zapomněl její jméno) podle jistého, leckdy ani ne podstatného znaku, tak pozná i jazykový jev, nikoli však podle definice, ale podle nějakého znaku, na základě různých popisů či opisů. Z těchto důvodů nepokládá Trávníček za nutné normalizovat a unifikovat mluvnické definice a také nevidí žádný zvláštní prospěch v tom, aby se věnovala zvýšená pozornost právě formulování definic. Po stránce pedagogické (dnes bychom řekli spíše didaktické) vidí Trávníček hlavní úkol mluvnického vyučování v tom, aby učitel „vzbudil v žácích správnou představu toho jevu, který probírá“²⁰⁵. Přesnost má naproti tomu zásadní význam ve formulování pouček (v pravidlech). V některých případech je nepřesnost poučky způsobena jejím zjednodušením, zejména v nižších třídách, a k jejímu zpřesnění dochází až ve vyšších ročnících. V takovýchto případech není ani jiný postup možný, a tak je na učiteli, aby si byl této neúplnosti (nepřesnosti) vědom a v praxi odstraňoval její nedostatky. Formalismu se tedy vyhneme „důkladným rozborem těch jazykových jevů, kterých se názvy, poučky a definice týkají, hojností příkladů, z kterých si žáci mohou učiniti správnou představu o tom, o čem učitel vykládá“²⁰⁶.

²⁰⁵ Tamtéž, s. 31.

²⁰⁶ Tamtéž, s. 33.

Z dalších zásad uvádí součinnost učitele a žáků a opakování, při němž se však učitel nesmí spokojit pouze s odříkáním definic či pouček, ale má chtít po žákovi, aby vyjmenoval několik vhodných příkladů. Ve formalismus se může zvrhnout i nesprávný rozsah učební látky. Pokud budeme přeceňovat duševní schopnosti žáků a celkové učební možnosti nižších stupňů školy, cíl vyučování (praktické poznání základů spisovného jazyka) nebude naplněn. Na nižších stupních školy²⁰⁷ je podle Trávníčka zbytečné chtít po žácích, aby rozeznávali např. příslovečné určení míry, podmínky, příčiny, dále aby ovládali podrobné dělení vedlejších vět (stačí dělení podle tvaru na věty vztažné a spojkové, protože už samo rozlišování vět vedlejších od hlavních je „tvrdý oříšek“) anebo aby znali doplněk či přechodníky. Právě tohle podle něj odporuje již několikrát zmiňovanému cíli jazykového vyučování na nižších stupních školy.

V souvislosti s dobovými diskuzemi o pravopisné reformě se Trávníček vyjadřuje na závěr své knihy i k této problematice (vyjadřuje se k ní však v průběhu celé práce). Poukazuje především na důležitost správného vyučovacího postupu při výuce pravopisu. Příčinu neuspokojivého stavu spatřuje právě v nedostatečném důrazu na mluvnici. „Pravopis je sice jen roucho jazyka, jeho vnější stránka, ale ne do té míry, že by vůbec nijak nesouvisel s jeho vnitřním složením.“²⁰⁸ Mnohé pravopisné jevy vyplývají z jazyka samotného, lze je tedy lépe pochopit prostřednictvím mluvnice. Trávníček tvrdí, že případy, kde nelze stanovit pravidlo, a kde je tudíž potřeba pouhé paměti, tvoří vcelku malou část naší pravopisné látky.

1.2.3 Shrnutí Trávníčkových názorů na mluvnické vyučování

Oba spisky rozhodně nelze chápat jako shrnutí veškerých Trávníčkových názorů na danou problematiku. S ohledem na limitovaný rozsah přesto v podstatě vyložil své názory a naznačil svou představu podrobnějšího provedení mluvnického vyučování. V obou pracích se setkáváme s totožnými názory, doloženými podobnými (někdy zcela stejnými) příklady. Druhá publikace je detailnějším rozvedením předchozí práce, která má teoretický charakter.

Z výše provedené analýzy obou prací je patrné, že Trávníček projevoval o otázky mluvnického vyučování obrovský zájem. Zabývá se jednak problémy obecnými, jednak se

²⁰⁷ Ne vždy z jeho příkladů jednoznačně vyplývá, zda je míní, jak udává název knihy, na dnešní první a druhý stupeň základní školy, nebo pouze na pětiletou obecnou školu, tedy pouze na dnešní první stupeň základní školy.

²⁰⁸F. Trávníček, *Mluvnice na škole národní nižšího i vyššího stupně a na nižším stupni školy střední*. Státní nakladatelství, Praha 1934, s. 35.

snaží přispět k řešení dílčích metodických otázek. Vyjadřuje se tak k naprosté většině didaktických aspektů výuky. Zaslíbeně komentuje soudobý stav a veškeré své výhrady dokládá nejen pádnými argumenty, ale také množstvím zajímavých příkladů. Nejen napříč oběma knihami, ale i v rámci každé zvlášť se však některé příklady opakují. To není dle našeho mínění potřeba, neboť Trávníček, a v tom zejména spatřujeme jeho odborné kvality, je schopen vyjadřovat se jasně a srozumitelně, což je příznačné nejen pro jeho metodicky a didakticky laděné práce.

Neustále zdůrazňuje přirozený postup rozšiřování a prohlubování jazykových poznatků. Je si dobře vědom nároků kladených na duševní schopnosti žáků, proto důrazně a opakovaně připomíná zásadu přiměřenosti, neboť poznatky z jazykového vyučování musí být trvalé. Stále rovněž připomíná nedocenitelnou výhodu jazykového vyučování proti vyučování jiným předmětům, a to znalost lidové mluvy, s níž žáci přicházejí do školy. Na mnoha příkladech ukazuje, jak se této výhody dá využít v praktické výuce ve všech jazykových rovinách i v pravopisu.

Trávníček ve své knize klade řadu požadavků i na učitele. Ten má být především taktní, aby žáka nesrážel. Odborná zdatnost a pedagogická obratnost a zkušenost patří k základní výbavě každého dobrého učitele. Z obou je také zřejmé, že před jejich napsáním musel projít řadu učebnic, cvičebnic a jiných učebních pomůcek, které však podle jeho názorů po mnoha stránkách nevyhovovaly. Zdůrazňuje především potřebu učebnic, založených na současném stavu vědeckého bádání.

Z dnešního pohledu se nám obě práce jeví jako dobře promyšlené a po didaktické stránce vhodné. Řada požadavků je shodná s požadavky dnes kladenými na výuku mateřského jazyka.

1.3 František Trávníček a otázka globální metody čtení²⁰⁹

Nejen v učitelských kruzích je známo Trávníčkovu odmítnutí globální metody elementárního čtení. Tato metoda byla ve třicátých letech propagována většinou našich pedagogů.

Globální metoda čtení náleží k analytickým metodám²¹⁰. Původně byla tato metoda určena dětem duševně opožděným a dětem předškolního věku a jejím autorem byl belgický lékař Ovide Decroly²¹¹. Jako teoretický základ globální metodě posloužila Gestaltpsychologie (tvarová psychologie), podle níž čtenář vnímá celky, jimž jsou podřízeny části, a proto také globální metoda vychází z celku (slova nebo věty). Tento stav zachovává do té doby, dokud žák sám nedojde vlastním vývojem k analýze. Metoda je založena na opakování a následném zapamatování obrazů tištěného písma, což umožňuje rozumět textu bez znalosti písma. Cílem čtení je tedy myšlenkový pochod, při němž dítě od začátku rozumí obsahu čteného, nikoli mechanický pochod – tzn. skládání hlásek.²¹²

Hlavním zastáncem a propagátorem globální metody u nás byl Václav Příhoda. K jeho spolupracovníkům patřili např. Stanislav Vrána, František Musil či Vladimír Konvička. Metoda byla nejprve zkoušena (r. 1928) a od roku 1929 zavedena na reformních pokusných školách. Příhoda doporučoval neustále rozšiřovat zásobu slovních obrazů, díky nimž mělo dítě samo postupně dospět k analýze slov na písmena tím, že jednotlivá slova začne srovnávat, a tudíž si začne i všimnout shodných a rozdílných prvků.

Již od počátku měla globální metoda celou řadu příznivců, ale i odpůrců. František Trávníček se ve 30. letech k tomuto tématu vyjádřil v několika příspěvcích. Svůj zájem o metodu elementárního čtení projevil v prvním článku s názvem *Globální metoda čtení*²¹³. Zde se snaží dokázat, že globální metoda čtení, metoda celků, je v celém rozsahu pochybená, neboť klade veliké požadavky jak na učitele, tak na žáky. Nelze se proto divit, že se proti ní postavila převážná část pražských učitelů. V tomto článku stručně nastíněné argumenty proti globální metodě čtení podrobněji rozvádí ve svém zásadním článku

²⁰⁹ Podrobněji o této metodě pojednávají: Korejs, J. – Novák, J. *Elementární čtení a psaní metodou celků*. Praha: Státní nakladatelství, 1933; Kozák, V. *Globální čtení na pomocné škole*. In *Globální metoda v praxi*. Praha: Státní nakladatelství, 1930; Kubálek, J. *O metodu elementárního čtení*. Školské reformy, 1930, roč. XI; Příhoda, V. *Globální metoda v praxi*. Praha: Státní nakladatelství, 1930; Příhoda, V. *Globální metoda. Nové pojetí výchovy*. Praha: Orbis, 1934; Příhoda, V. *Technika výuky čtení na základě psychologického*. Školské reformy, 1928, roč. IX, č. 8; Santlerová, K. *Metody ve výuce čtení a psaní*, Brno: Paido, 1995; Vaněk, J. *Celostní pojetí elementárního čtení v české didaktice*. Psychologie, 1939, roč. V, č. 1.

²¹⁰ Jedná se o metody, v nichž se vyučuje od celku k částem.

²¹¹ **Ovide Decroly** (1871–1931) – belgický pedagog a psycholog.

²¹² Globální metoda čtení. Dostupné z: <http://www.globalni-cteni.cz/clanek/globalni-metoda-cteni/>; citováno 30. 4. 2013

²¹³ F. Trávníček, *Globální metoda čtení*. Lidové noviny, 8. 1. 1934, s. 7.

k tomuto tématu *O globální metodě elementárního čtení*, který vyšel v roce 1934 ve dvou částech časopisu *Pražské školství*. Teoretikové a zastánci globální metody argumentují především tím (Trávníček tyto argumenty nazývá „teoretickými předpoklady“), že hláska ani slabika nemohou být psychologickými prvky čtení, protože jsou to logické prvky. Tento předpoklad označuje Trávníček za vratký, neboť podle něj jde o „jazykové prvky, prvky našeho jazykového povědomí, tedy kategorie psychologicky jazykové“. Pokud by v našem jazykovém povědomí nevystupovaly hlásky a slabiky jako samostatné jednotky a kdyby těmito jednotkami byla slova, neměnily by se ani hlásky ani slabiky, ale jen celá slova.

Zastánci globální metody dále tvrdí, že čtení je reakce k myšlenkám, ne k jednotlivým písmenům, což je dle Trávníčka správně, ale nevyplývá z toho nutnost globální metody. Úkolem písma je vzbudit v čtenáři tytéž představy, myšlenky a pocity, jako měl autor tištěného (psaného) textu. Čtenář si tedy převede písmo do své vlastní řeči, hlasitě čte a jeho vlastní řeč v něm vzbuzuje ty představy, které chtěl vyjádřit písař. Písmo má vliv na způsob, jakým si čtenář uvědomuje myšlenky. S tím souvisí okolnost, že náš pravopis nevystihuje slova globálně – nepíšeme celá slova jednotnými znaky, ale zachycujeme zvláštními znaky (písmeny) jednotlivé hlásky, z nichž se slovo skládá. Z toho je podle Trávníčka zřejmé, že začáteční čtení nemusí být globální, nemusíme tudíž začít čtením celých slov.

Dalším argumentem globalistů je fakt, že nemluvíme v hláskách, nýbrž v celých slovech. Opět jde podle Trávníčka o správné tvrzení, z něhož ale také nevyplývá nutnost globální metody, neboť čtení je v mnoha ohledech jiný úkon než mluvení. Mluvení je totiž přímo závislé na jazykovém povědomí mluvčího. Východiskem čtení však není jazykové povědomí, ale písmo jako grafický obraz řeči. Písmo je nejprve nutné proměnit v řeč. Konečným výsledkem čtení je řeč ve slovech a ve větách.

Podle globálních teoretiků čteme globálně. Fakt, že se při čtení vychází z celých slov (nebo i z vět), považuje Trávníček za kladnou stránku globální metody. Oponuje však tím, že globálně čte jen ten, kdo už číst umí. Globální čtení je výsledek značného cviku ve čtení, proto je vyloučeno, aby dítě začalo číst hned globálně. „Globální čtení může být cílem, konečným výsledkem elementárního vyučování čtení, ale nikoli metodou elementárního vyučování čtení.“²¹⁴ Navíc i hbitý čtenář musí někdy číst písmeno za písmenem. Analogii Trávníček spatřuje v hraní podle not – hráč musí poznat každou notu

²¹⁴ F. Trávníček, *O globální metodě elementárního čtení*. *Pražské školství* VI, 1934, s. 128.

zvlášť, protože každá nota vyjadřuje jeden tón. Cvičený hráč čte noty globálně, ale nikoho by asi nenapadlo, aby se notopis učil od začátku globálně.

Zastánci globální metody nedoceňují závislost čtení na pravopise, a dokonce tvrdí, že při čtení na pravopise téměř nezáleží. K podceňování pravopisu vede globalisty předpoklad, „že se základní konstrukce, vnitřní sklad češtiny a vůbec slovanštiny neodlišuje v podstatě od konstrukce angličtiny“²¹⁵. Podle Trávníčka je však zřejmé, že anglosaské elementární globální čtení nijak nesouvisí s vnitřní povahou angličtiny, ale s jejím pravopisem, poněvadž ten je velmi málo fonetický, velmi nedokonale vystihuje skutečně vyslovované zvuky, a proto se děti musí učit číst globálně (vtiskovat si do paměti grafický obraz celých slov). Z toho je patrné, že rozdíl je mezi pravopisem anglickým a českým, neboť český je mnohem fonetičtější, nikoli mezi vnitřní konstrukcí jmenovaných jazyků.²¹⁶ Při otázce elementárního čtení je tudíž potřeba přihlížet k povaze českého pravopisu, jehož značná fonetičnost přímo volá po hláskovací metodě čtení. Na několika příkladech Trávníček dokládá fonetičnost našeho pravopisu a nefonetičnost pravopisu anglického.

Globalisté posunují poznání jednotlivých a příslušných hlásek, čili slovní analýzu, až do druhé fáze čtení. V této druhé fázi se globální čtení nijak podstatně neodlišuje od syntetické metody, při níž čtenář z jednotlivých hlásek skládá slova a dále věty. Globální čtení je tak podle Trávníčka ve své druhé fázi totéž, co tzv. syntetické čtení, z čehož je patrné, že se globální metoda odlišuje od metody hláskovací jen v první fázi. Trávníček tvrdí, že kdo se chce naučit číst přesně a s jistotou, musí znát jednotlivé hlásky a jejich písemné znaky. Zamítají-li globalisté v začátcích poznávání hlásek a liter, globální metoda potom nemůže být přípravou na přesné čtení, ba dokonce od čtení odvádí a dovednost číst jen komplikuje a ztěžuje. Jako největší pozitivum syntetické metody vidí Trávníček její neobyčejnou úspornost, mnohonásobně využívá každého nového poznatku. „Pozná-li dítě při syntetické metodě litery a hlásky *d, n, e, s*, přečte nejen slovo *dnes*, nýbrž i celá slova *nes, nese, ne, den, dne, sen* a *sedne*. A zná tím i kus jiných slov, např. *seno, sedm, sedět, sedneme, devět* atd. Pouhé čtyři literky jsou tedy pro dítě zázračný klíč k bohatým psaným pokladům.“²¹⁷ Jelikož je první částí syntetické metody analýza, měla by se metoda jmenovat analyticko-syntetická.

²¹⁵ Tamtéž, s. 128.

²¹⁶ Na nefonetičnost anglického pravopisu poukázal v roce 1934 brněnský anglista prof. Chudoba.

²¹⁷ F. Trávníček, O globální metodě elementárního čtení. Pražské školství VI, 1934, s. 148.

Teoretikové globální metody tvrdí, že tato metoda není jen metodou či didaktickou technikou, ale novým pojetím mění od základů veškerou počáteční výchovu. Tento argument Trávníček vyvrací tím, že nesmírný výchovný význam má pro dítě až hotová schopnost číst, nikoli metoda, kterou se tato schopnost získává. Za velký omyl považuje Trávníček názor jednoho ze zastánců globální metody, že pouze globální metodou je možné naučit děti rozumět a chápat řeč psanou nebo tištěnou. Porozumění podle něj není nijak závislé na metodě čtení, ale na tom, co se čte. Pokud žák slovo nezná, globální metoda mu porozumění nezajistí.

Podle Trávníčka je zajímavé, že dva hlavní pokusy o reformu elementárního učení ve 20. století, mají jeden společný základní rys – vycházejí z teoretických předpokladů jednak úplně nebo částečně nesprávných, jednak správných, ale nesprávně aplikovaných. První pokus A. Janů o reformu směřující k odstranění mluvnické metody se od druhého pokusu o zavedení globální metody v elementárním čtení značně liší. Ten první byl totiž přijat téměř obecně a až po delším čase se ozvaly hlasy proti němu. Naproti tomu druhý pokus narazil na odpor hned v samých začátcích, a to především u učitelů, tedy těch, kteří jej měli provádět v praxi. Trávníček tento fakt pokládá za velmi příznivý, neboť podle něj svědčí o vyspělosti našeho učitelstva. Rovněž oceňuje zvýšenou pozornost o otázku globální metody čtení a zmiňuje např. prof. Chudobu, Weingarta či Rostohara, kteří taktéž vystoupili proti metodě globálního čtení. Profesor M. Weingart své stanovisko ke globální metodě vyjádřil ve spise *Soud jazykozpytcův o t. zv. Globální metodě českého čtení a psaní* a profesor psychologie M. Rostohar v článku *Proč nejsem globalistou*.

K problematice elementárního čtení se F. Trávníček vyjadřuje v dalších dvou drobných článcích – *O globální metodu čtení*²¹⁸ a *Globální metoda čtení*²¹⁹. V obou příspěvcích se objevují stejné argumenty proti globální metodě čtení, o nichž jsme se zmínili výše.

„Důvodem, proč byla globální metoda tak pozorně a kriticky posuzována, byla především skutečnost, že v Praze byla ve školním roce 1933/34 na všech školách povinně zavedena jednotná učebnice elementárního čtení uplatňující globální metodu.“²²⁰ Tím byla porušena učitelova svoboda výběru učební metody.²²¹ Je tedy možné, že nesouhlas s tímto

²¹⁸ F. Trávníček, O globální metodu čtení. Lidové noviny, 14. 4. 1934, s. 9.

²¹⁹ F. Trávníček, Globální metoda čtení. Nová škola mateřská 4, 1934, č. 4, s. 59–62.

²²⁰ <http://www.globalni-cteni.cz/clanek/globalni-metoda-cteni/>

²²¹ „Učitelova svoboda při školské praxi byla považována za jedno z jeho nejdůležitějších práv a tendence k zavádění jednotné vyučovací metody byly chápány jako protidemokratické.“ A. Novotná, Výuka syntaxe českého jazyka na..., s. 99.

opatřením se obrátil proti globální metodě jako takové.²²² Podle K. Santlerové však zůstává pozitivní skutečností, že globální metoda vycházela z poznatků psychologie a velmi rozvířila zájem učitelů, rodičů i vědců o problematiku počátečního čtení.²²³ Globální metodou bylo možné vyučovat až do roku 1951. V tomto roce bylo vydáno usnesení o učebnicích, které znemožnilo další uplatňování globální metody ve výuce čtení, a metoda byla z hlediska ideologie odsouzena. Jedinou oficiálně schválenou metodou se stala metoda analyticko-syntetická. Dnes se pro výuku čtení na většině škol používá metoda analyticko-syntetická.

²²² Srov. <http://www.globalni-cteni.cz/clanek/globalni-metoda-cteni/>

²²³ K. Santlerová, *Metody ve výuce čtení a psaní*. Paido, Brno 1995.

1.4 Lingvodidaktické aktivity Františka Trávníčka v oblasti středních škol

Díky úzkému propojení vysokoškolské a středoškolské lingvistiky mohla středoškolská praxe pružně reagovat na výsledky lingvistického bádání. Na tvorbě učebních osnov v meziválečném období se bezprostředně podíleli renomovaní jazykovědci. Vyučování tak bylo do značné míry ovlivněno jejich pojetím jazyka a jazykové výchovy a naopak přípravu středoškolských profesorů zajišťovala lingvistická pracoviště univerzit.²²⁴ Neopomenutelným rysem sledovaného období byl velký zájem lingvistů o středoškolské vzdělání a s ním související otázky vyučovací praxe. „... aktivně vstupovali do oponentur vznikajících učebních plánů a učebních osnov, které byly zdrojem čilého, mnohdy i ostře kontroverzního diskusního ruchu opakovaně svolávaných komisí, schůzí, plén či porad.“²²⁵ Ať už šlo o probíhající školskou reformu nebo o konkrétní otázky jazykového vyučování, dávali jazykovědci jako M. Weingart, B. Havránek, V. Šmilauer či F. Trávníček zřetelně najevo svůj zájem o problematiku vyučování mateřského jazyka na středních školách, které chápali jako kolébku jazykové kultury.²²⁶

Lingvistické zaměření středních škol způsobilo, že nepodlehly agramatismu, jako obecné školy.²²⁷ Na středních školách se nikdy nepochybovalo, že vyučovací metodou má být metoda mluvnická.²²⁸ Na druhou stranu však bylo středoškolské vyučování zatíženo gramatizováním, a otevíralo tak prostor pro přílišný formalismus, díky čemuž se střední a měšťanské školy dostávaly do stále ostřejšího kontrastu.²²⁹

Učební osnovy vydané v roce 1927 omezily učivo na nejnnutnější jevy, kladly důraz na názorné vyučování, odmítaly mechanické memorování hotových poznatků a zdůrazňovaly takové expoziční metody, které vedou k samostatné činnosti a rozvíjení přemýšlivosti.²³⁰ Teoretické gramatické učivo bylo rozšířeno především v oblasti kmenosloví a hláskosloví, důraz byl kladen na lexikální stránku jazyka a jeho dějiny a v souvislosti s rozvojem fonetiky se do popředí dostaly i požadavky ortoepické.²³¹ V souvislosti s Dérerovou²³² středoškolskou reformou byly už v roce 1933 vydány nové učební osnovy. Autory učebních osnov byli významní lingvisté, např. Jan Mukařovský. K posuzovatelům návrhu osnov patřil kromě B. Havránka, M. Weingarta či E. Smetánky

²²⁴ M. Šmejkalová, *Čeština a škola – úryvky skrytých dějin*. Praha 2010, s. 49.

²²⁵ Tamtéž, s. 49.

²²⁶ Tamtéž, s. 50.

²²⁷ M. Čechová – V. Styblík, *Čeština a její vyučování*. SPN, Praha 1998, s. 20–25.

²²⁸ M. Šmejkalová, *Čeština a škola – úryvky skrytých dějin*. Praha 2010, s. 77.

²²⁹ Tamtéž, s. 77.

²³⁰ Tamtéž, s. 95. Zde také podrobněji o předchozích osnovách.

²³¹ Tamtéž, s. 95.

²³² K tomu M. Šmejkalová, *Čeština a škola – úryvky skrytých dějin*. Praha 2010, s. 101.

také František Trávníček.²³³ Na základě jejich připomínek byly osnovy dále upraveny.²³⁴ S ohledem na složení reformní subkomise²³⁵ je patrné, že se do osnov musely promítnout principy funkční lingvistiky. „Základem vyučování mateřskému jazyku se měly stát takové metody, které vedly žáka k samostatnosti a dávaly mu co nejvíce příležitostí, aby se samostatně dopracoval poznatků.“²³⁶

K novému návrhu učebních osnov pro střední školy, který vyšel jako příloha 4. čísla XV. ročníku Věstníku ministerstva školství a národní osvěty, se vyjádřil F. Trávníček v recenzi *Čeština na středních školách* (Lidové noviny, 24. října 1933). V obecné části návrhu je podle něj právem vytčena důležitost českého jazyka, který je základem všeho vzdělávání na střední škole a základem jazykového vzdělání vůbec. Přestože doba poskytuje příhodné podmínky pro vnitřní i vnější rozkvět českého jazyka, lze pozorovat „do značné míry jeho rozkolísanost, nadměrné novotaření nevyrůstající organicky z jeho tradičních základů, nezřídka jeho povrchní znalost, ba neúctu k němu“. V souvislosti s tím Trávníček vítá výklad návrhu, v němž „jazyková správnost a živý cit pro mateřský jazyk a úcta k němu náležejí k předním vyučovacím úkolům střední školy“.

Rozsah i rozvržení učební látky do jednotlivých tříd hodnotí jako zdařilý, přesto si myslí, že nový návrh nebyl zpracován „s náležitou rozvahou a s bedlivým zřením k těm úkolům, které obecně správně vystihl“. Některým důležitým stránkám, jako je přízvuk a slovosled, se dle jeho mínění nedostává dostatečného místa a času.²³⁷ Přitom jde o jazykové prostředky mající velký význam pro jazykovou správnost a sloh. Jiné stránky jsou naopak přeceňovány – tady má na mysli především kmenosloví, zařazené do druhé i třetí třídy. Dále Trávníček upozorňuje, že tvoření sloves není třeba věnovat tolik pozornosti a času, jako třeba tvoření podstatných či přídavných jmen. Jako vhodné vidí zařadit poučení o tvoření šesti slovesných tříd a slovesech odvozených ze jmen do výkladů o tvarosloví. Jako zbytečný hodnotí též výklad o kmenosloví zájmen a číslovkách, ale i o dalších slovních druzích. Základní poučení, kterého je zapotřebí, lze probrat opět ve tvarosloví. „Kmenosloví má býti na střední škole jen pomůckou k praktickému poznání jazyka, nemá zbytečně zacházeti do abstrakce.“ V případě přízvuku a slovosledu však nejde o abstrakce, nýbrž o „konkrétní, pozitivní poznání jazyka“. Trávníček navrhuje, aby se výklad o těchto a podobných věcech rozdělil na „základní a důkladnější“ a poučení

²³³ Tamtéž, s. 102.

²³⁴ Tamtéž, s. 102.

²³⁵ Předsedou byl J. Kollmann, členy K. Hodura, J. Menšík, J. Mukařovský, r. Schams a F. Zábranský. Tamtéž, s. 102.

²³⁶ Tamtéž, s. 103.

²³⁷ O přízvuku se mají žáci dozvědět pouze v první třídě, o slovosledu potom pouze v druhé třídě.

důkladnějšího aby se dostalo žákům v některé vyšší třídě. Podstatným a složitým tématem jsou podle něj i přechodníky, které by zasluhovaly podrobnějšího poučení zejména proto, že jsou důležitým slohovým prostředkem, a kterým je také věnováno málo času. Jako ne zcela vhodné vidí zařazení výkladů o tvoření zvuků a hláskových artikulačních změnách do první třídy, které se mají připojit podle potřeb k výuce pravopisu. Výklad o pravopisu podle něj není vůbec nutné doplňovat základním poučením o tvoření hlásek, naopak stačí pouze upozornit, „že se místo znělých souhlásek před přestávkou v řeči a před neznělými souhláskami párovými vyslovují neznělé a opačně“. Výklady tohoto charakteru by bylo vhodné zařadit do některých vyšších tříd. S tímto návrhem Trávníček nesouhlasí i proto, že první třída je i tak „nabita“ jiným mluvnickým učivem

Další nedostatek spatřuje v nepřesnosti a nejasnosti ve formulaci některých požadavků. Kritizuje např. spojení „vhodný slovosled“. „Co je to vhodný slovosled, snad správný? Ale mluvnické vyučování má vůbec podávat výklady o správném jazyce, o správných jazykových prostředcích a upozorňovat na chybné.“²³⁸ Právě na tuto myšlenku poukazuje M. Šmejkalová. Tím, že se Trávníček pozastavil nad přívlastkem „vhodný“, který začínal do vyučování poznenáhlu pronikat, podle jejího soudu mimoděk odhalil „hlavní úskalí didaktického přenosu zásad *Kroužku* do vyučovací praxe“.²³⁹ Trávníček dále kritizuje spojení „hlavní přípona kmenotvorná“ (správně „živá, tvořivá, produktivní přípona kmenotvorná“). Stejně tak hodnotí i formulaci „výklad hlavních odchylek druhého znění spisovného“ (u nás slovenština a na Slovensku čeština). Odchytkami jsou podle Trávníčka výrazové prostředky, kterými se čeština liší od slovenštiny a naopak). Jako nejasné se jeví „poučení o rozličných skupinách pokladu slovního“. Trávníček oceňuje, že jedním z úkolů jazykového vyučování na vyšším gymnáziu je poznání jazykové jednoty československé, ale upozorňuje na úskalí spojená s provedením.

Trávníček se ztotožňuje s koncepcí osnov. Z jeho příspěvku je patrné, že v jádru hodnotí návrh osnov jako dobrý, avšak bylo by podle něj potřeba některé body poopravit a zpřesnit a některé, především časovou dotaci, lépe promyslet s ohledem na praktické poznání jazyka a jinak rozvrhnout. Trávníčkovy detailní postřehy, které někdy mohou na první pohled působit až malicherně, jsou zcela jasným důkazem jeho hlubokého zájmu o problematiku vyučování českého jazyka. Odráží se v nich rovněž jeho smysl pro přesnost, jasnost, výstižnost a preciznost – vlastnosti, jimiž je charakterizováno i jeho vědecké bohemistické dílo.

²³⁸ F. Trávníček, *Čeština na středních školách*, Lidové noviny, 25. 10. 1933, s. 9.

²³⁹ M. Šmejkalová, *Čeština a škola – úryvky skrytých dějin*. Praha 2010, s. 106.

Trávníčkovy úvahy, stejně jako žádné jiné, nebyly zohledněny ani v průběhu „zkušební doby“ osnov z roku 1933, ale ani v osnovách z roku 1939.²⁴⁰

V osobním fondu Františka Trávníčka najdeme uloženy jeho podrobně oglosované učební osnovy z roku 1933.²⁴¹ Viz přílohy. Je zřejmé, že tyto poznámky byly využity ve výše uvedeném článku. Podtržená slova či věty odpovídají v mnoha případech zmiňovaným výhradám k učebním osnovám. Detailní výtah z osnov a komentáře k nim svědčí o Trávníčkově hlubokém zájmu o lingvodidaktické otázky.

²⁴⁰ M. Šmejkalová, *Čeština a škola – úryvky skrytých dějin*. Praha 2010, s. 106.

²⁴¹ Archiv MU, Brno, fond František Trávníček, karton 37.

2 Období 1939–1945

2.1 Situace ve školství a výuka mateřského jazyka

Po okupaci Československa a vytvoření protektorátu muselo české školství čelit silnému ideologickému tlaku ze strany nacistického Německa. V duchu říšské ideologie docházelo k mnoha zásahům do vzdělávání – zavedení povinné němčiny zprvu do měšťanských škol, následně i do škol obecných, zákaz řady učebnic (všechny byly podrobovány revizi a nevhodné části byly začernovány) či přeškolení učitelů.²⁴²

17. listopadu 1939 byly uzavřeny všechny české vysoké školy (původně dočasně na tři roky), díky čemuž došlo k celkovému útlumu vědeckého bádání. Střední i lidové školy podléhaly reformám v duchu říšské praxe. Došlo také ke zkrácení pětileté obecné školy na čtyři roky. Měšťanské školy byly přejmenovány na školy hlavní a staly se z nich školy výběrové.²⁴³

Roku 1939²⁴⁴ byly kvůli změně politické situace vydány nové učební osnovy, které nahradily dosavadní osnovy z roku 1932. Učivo v nových osnovách podlešlo ideologické úpravě a došlo ke snížení počtu hodin vyučovacího jazyka. Ve své podstatě však obsah učiva zůstal nezměněn. Tyto osnovy neobsahují bližší instrukce, zdůrazňují ale důležitost vyučovacího jazyka a činí jej základem a středem všeho vyučování, neboť právě v něm se mají soustředit prvky národní kultury. „V žactvu je nutno buditi vědomí, že mateřský jazyk je nejúčinnější národní pojítko, jímž národ zároveň vyjadřuje a budoucnosti uchovává svébytné duchovní hodnoty. Je třeba mládeži vštěpovati horoucí lásku a hlubokou úctu k mateřskému jazyku a tím pozdvihovati národní sebevědomí a upevňovati národní jednotu. Jazyková správnost, živý cit pro mateřský jazyk, pro jeho libozvučnost a krásu, úcta a láska k němu jsou předním úkolem školy.“²⁴⁵

Tyto nové učební osnovy kritizuje V. Komárek ve svém *Dodatku ke druhému vydání* metodického spisu *Mluvnické vyučování*, neboť účel vyučovacího jazyka v nich vytyčený neodpovídá osnování mluvnického učiva, které se hromadí na vyšší stupeň a zanedbává se syntax, zejména na obecné škole. Vady, na něž upozornil již v úvodu k prvnímu vydání *Mluvnického vyučování* (1932) vystupují v osnovách z roku 1939 ještě

²⁴² Průcha, *Pedagogická encyklopedie*, s. 43.

²⁴³ Průcha, *Pedagogická encyklopedie*, s. 43.

²⁴⁴ „Výnos ministerstva školství a národní osvěty ze dne 27. července 1939, čís. 98.000–I, jímž se upravují a vyhledávají normální učební osnovy pro obecné a měšťanské školy s českým jazykem vyučovacím a pro jednoroční učební kurzy, připojené k těmto měšťanským školám, v Čechách a na Moravě“ (Příloha VMŠANO, 1939, sešit 8, s. 253).

²⁴⁵ V. Komárek – F. Trávníček, *Mluvnické vyučování*, 2. vydání s. 8.

zřejměji. Podle Komárka vadné osnování mluvnického učiva vystihl velmi dobře prof. F. Trávníček trefným názvem „mrtvá mateřština“.²⁴⁶ Dále poznamenává, že výsledky, kterých se podle spisu *Mluvnické vyučování* dosáhlo v praxi, jsou skvělé a že tvůrci osnov patrně nevěděli ani o zmíněném spise ani o výsledcích vyučování podle něho. Špatné výsledky v oblasti pravopisu Komárek spatřuje jednak v zanedbávání mluvnice a v jejím chybném vyučování, jednak v chybné metodě počátečního čtení. Důkazem jsou podle něj dobré výsledky nejen ve čtení, ale rovněž v pravopise podle slabikáře *Pramen*, který vhodně připravuje pro mluvnické vyučování.²⁴⁷

V době okupace došlo také k útlumu teoretické bohemistiky a lingvodidaktiky, nikoli však k jejich umlčení. V roce 1942 vychází sborník *Čtení o jazyce a poesii* editovaný Janem Mukařovským. Právě zde byly uveřejněny zásadní stati, především Mathesiova o funkčním slohu a Trávníčkova o jazykové správnosti. Obě tyto práce byly po válce dále rozpracovány a z jejich myšlenek se vycházelo při řešení didaktických otázek.²⁴⁸

V průběhu válečných let musela řada vysokoškolských profesorů odejít na nucenou dovolenou, kterou ale většina z nich zaplnila pilnou prací. František Trávníček byl v té době penzionován a pracoval zejména na své *Mluvnici spisovné češtiny*, která vyšla dva roky po válce. Velkou energii věnuje Trávníček vydávání jazykových sloupků v *Lidových novinách*. Dále za války vydává *Stručnou mluvnici českou* (1941, 1943, 1945), spolu s P. Vášou *Slovník jazyka českého* (1941, 2. vydání), z lingvodidaktických prací potom vydává *Gebauerovu Příručku mluvnici jazyka českého pro učitele a studium soukromé* (1939, 6. vydání), spolu s V. Komárkem metodický spis *Mluvnické vyučování* (1941, 2. vydání) a příručku *O vyučování slohu* (1943), o níž podrobněji pohovoříme dále.

Ve sledovaném období se Trávníček zabývá především otázkou slohové výuky, jíž věnuje monografii, v 50. letech potom další. Nejprve se tedy musíme v hrubých obrysech podívat na vývoj stylistiky a proměnu pojetí slohového vyučování.

2.2 Stručně o vývoji názorů na funkční styly, slohové postupy a útvary

Jedná se o základní problém slohového vyučování v novočeské škole. Lingvistika 19. století neznala problematiku funkčních stylů, tudíž ani metodická literatura se jí nemohla zabírat. Vyučovací praxe se téměř po celé 19. století soustředila na jednacím

²⁴⁶ V. Komárek – F. Trávníček, *Mluvnické vyučování*, s. 8.

²⁴⁷ Tamtéž, s. 8.

²⁴⁸ M. Šmejkalová, *Čeština a škola*, Praha, Karolinum 2010, s. 184–185.

útvary, kterým se vyučovalo převážně nápodobou vzorových ukázek.²⁴⁹ I pozdější vyučování bylo založeno na rozšířené podobě systému slohových útvarů (toto pojetí převládá na základních školách dosud), přestože stylistika tento systém více nerozpracovávala.²⁵⁰

Předpoklady pro rozvíjení funkční koncepce stylu můžeme najít již na počátku 20. století v pohledech na jazyk u J. Zubatého (Trávníčkův učitel).²⁵¹ Počátky úsilí o vytvoření funkční stylistiky spadají do 30. let 20. století a jsou spjaty s myšlenkami, které rozvíjel Pražský lingvistický kroužek. Styl přestal být chápán jako jev individuální.²⁵² Základ české funkční stylistice položil B. Havránek ve studii *Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura*, obsažené ve sborníku *Spisovná čeština a jazyková kultura* (1932). Tyto myšlenky později rozvinul ve studii *K funkčnímu rozvrstvení spisovného jazyka* (1942). Tvrdí, že výběr jazykových prostředků je určován účelem, k němuž daný jazykový projev slouží, a užití jazykových prostředků je tedy zaměřeno na funkci jazykových projevů.²⁵³ Havránek rozlišuje funkci komunikativní (obcovací), prakticky odbornou, teoreticky odbornou a estetickou a k těmto funkcím nachází i příslušné tzv. funkční jazyky (hovorový, pracovní, vědecký a básnický), přičemž pojem funkční styl je chápán jako jev na úrovni parole, je funkcí jazykového projevu, zatímco funkční jazyk je funkcí jazyka (langue).²⁵⁴ Za funkční styly pokládá jevy dnes zpravidla označované jako slohové útvary. Pokud mluví o funkčních jazycích, pojednává o jevech označovaných dnes jako funkční styly (s některými diferencemi).²⁵⁵

„Z tohoto základního vymezení funkce jazyka a odpovídajícího výběru a uspořádání jazykových jednotek v textu a ze všech progresivních názorů rodící se funkční lingvistiky 30. Let a doby pozdější vyrůstá i dnešní pojetí stylové diferenciacie češtiny.“²⁵⁶

K řešení otázek stylové diferenciacie češtiny podnětně přispěl F. Trávníček ve své práci *O jazykovém slohu* (1953), v níž nemluvil o funkčních jazycích, ale o stylech (objektivních) a vyčlenil šest základních druhů (spisovných) slohu. Podrobněji se tomuto budeme věnovat dále.

²⁴⁹ M. Čechová, *Vyučování slohu*, SPN, Praha 1985, s. 74.

²⁵⁰ Tamtéž, s. 74.

²⁵¹ M. Čechová – J. Chloupek – M. Krčmová – E. Minářová, *Stylistika současné češtiny*, ISV – nakladatelství, Praha 1997, s. 29.

²⁵² M. Čechová, *Vyučování slohu*, SPN, Praha 1985, s. 75.

²⁵³ Tamtéž, s. 75.

²⁵⁴ Srov. Čechová – J. Chloupek – M. Krčmová – E. Minářová, *Stylistika současné češtiny*, ISV – nakladatelství, Praha 1997, s. 29; M. Čechová, *Vyučování slohu*, SPN, Praha 1985, s. 75.

²⁵⁵ M. Čechová, *Vyučování slohu*, SPN, Praha 1985, s. 75.

²⁵⁶ Čechová – J. Chloupek – M. Krčmová – E. Minářová, *Stylistika současné češtiny*, ISV – nakladatelství, Praha 1997, s. 29.

2.3 Vyučování slohu v pojetí Františka Trávnička

S Trávničkovými články věnovanými výuce slohu se můžeme setkat na stránkách časopisu *Komenský*, kde v letech 1941–1943 vycházejí na pokračování pod názvem *O vyučování slohu*. V nich prezentuje své názory na výuku slohu.

V roce 1943 vydává F. Trávniček monografii *O vyučování slohu*²⁵⁷, která je v podstatě souhrnem jeho výkladů a rad v oblasti vyučování slohu, jež dosud vycházely v časopise *Komenský*. „Články do Komenského, v tomto zvláštním otisku souborně vydané, napsal jsem na vyzvání redakce.“²⁵⁸ „Přál bych si, aby mé poznámky o slohovém vyučování byly přijaty učitelstvem tak upřímně, jak jsou míněny. ... Spolupráce různých odborníků i praktiků přináší dobré ovoce ve všech odvětvích lidské práce a sotva může býti na škodu v jazykovém vyučování. Bude mi velkou odměnou, přinese-li škole můj zájem o jazykové vyučování sebemenší prospěch.“²⁵⁹ Uvedený úryvek z předmluvy je zřejmým dokladem Trávničkova neutuchajícího zájmu o otázky jazykového vyučování. V předmluvě se staví proti nejednou vyslovenému názoru, že do jazykového vyučování by měl zasahovat jen ten, kdo na nich sám učí, přičemž zdůrazňuje zejména potřebu odstupu od přímého vyučování.

Práce je rozdělena do devíti oddílů. V prvním oddíle se věnuje pojmu sloh. Nejde mu zde o jednoznačnou definici, neboť si je vědom její obtížnosti, avšak pro potřeby svého pojetí vymezuje sloh jako „způsob užívání jazykových prostředků podle jejich úkonnosti (funkčnosti) v jazykových projevech“²⁶⁰. Vyučování slohu považuje za důležitou složku jazykového vyučování.

Druhý oddíl nese název *Různost výrazových prostředků*. Spisovný jazyk, o který jde podle Trávnička v jazykovém vyučování především, vymezuje jako „soubor vyjadřovacích prostředků neobyčejně hojných a co do výrazové povahy velmi rozmanitých“.²⁶¹ Výrazové prostředky dělí na: *a. několikanásobné* (pro vyjádření téhož významu existují dva či více různých jazykových prostředků), *b. citově neutrální a citové* (citově zabarvené), *c. prostředky „co do hustoty užívání“* (běžné, řídké, ojedinělé), *d. staré a nové* (historismy, archaismy a neologismy), *e. vlastní a volné* (podle sounáležitosti ke spisovnému jazyku), *f. intelektualizované a aktualizované* (intelektualizací jazyka se rozumí jeho výrazové zpřesnění, přizpůsobení za účelem výstižnosti, aktualizací se rozumí užívání výrazových

²⁵⁷ F. Trávniček, *O vyučování slohu*. Brno 1943.

²⁵⁸ Tamtéž, Předmluva.

²⁵⁹ Tamtéž, Předmluva.

²⁶⁰ Tamtéž, s. 5

²⁶¹ Tamtéž, s. 5.

prostředků buď v neobvyklém významu či spojení, nebo prostředků neobvyklých). Trávníček používá pojem „slohové, stylistické rozrůznění spisovného jazyka“, který chápe jako rozšíření a obměnu názvu sloh proti pojetí, o němž byla řeč v prvním oddíle. Dále pojednává o slohotvorných činitelích, přestože tohoto pojmu neužívá. Výběr výrazových prostředků dělí podle úkonnosti na subjektivní, individuální a objektivní. Vymezuje též „sloh jednotlivců“ (v oblasti krásné literatury lze mluvit o slohu Máchově, Erbenově, Březinově atd.). „Výrazové prostředky těchto spisovatelů jsou do značné míry stejné, ale jejich užití v konkrétních jazykových projevech je mnohdy velmi rozdílné.“²⁶²

Ve třetím oddíle vymezuje tři druhy spisovného jazyka: 1. vlastní spisovný jazyk, 2. hovorový, 3. umělecký. Vlastním spisovným jazykem Trávníček rozumí sdělnou mluvu, jíž se užívá v projevech veřejných. Jeho úkonnost je velmi široká a podle ní jej lze rozdělit na jazyk odborný a neoborný. Tento druh jazyka je zároveň vyučovacím jazykem ve škole. Hovorový jazyk charakterizuje jako spisovný jazyk promíšený (prostoupený) jazykovými prvky (mluvnickými i slovníkovými a frazeologickými) z lidové mluvy, z nářečí. K němu řadí např. „hovorový jazyk pražský“²⁶³. Vedle hovorového pražského jazyka se vyvíjí také mluva brněnská. Hovorový jazyk slouží k projevům v důvěrném, neveřejném prostředí, nikoli před širší veřejností. Jazyk umělecký (úzce nazývaný básnický) je zaměřen esteticky, pro svou úkonnost má však omezené pole působnosti.

Podle Trávníčka podává mluvnické vyučování jazykový materiál zpravidla bez zřetele k jeho užívání a poskytuje žákům pouze „surovou hmotu“, která se „obrábí“ a zpracovává až v konkrétních jazykových projevech. „Je-li nepochybné, že se naši žáci mají naučiti nejen jazykovým prvkům utříděným do mluvnické soustavy, nýbrž naučiti se jich užívatí při mluvení, v různých jazykových projevech, plyne z toho nutnost ke zření k těm činitelům, kteří jsou důležití při tvoření projevů, a k těm jazykovým prvkům, které jsou na těchto činitelích závislé.“²⁶⁴

Čtvrtý oddíl s názvem *Hovorový jazyk jako předmět slohového vyučování* pojednává o tom, že hovorová mluva není předmětem mluvnického vyučování, a nemůže být proto ani předmětem slohového vyučování. Hovorové prvky se podle Trávníčka obyčejně pokládají za chyby proti spisovnému jazyku nebo alespoň za odchylky od něho. To podle něj není správné, neboť je třeba si uvědomit, že hovorové tvary samy o sobě nejsou nesprávné. Správné jsou v jazyce lidovém a hovorovém. Je nutné, aby žáci chápali

²⁶² F. Trávníček, O vyučování slohu, Brno 1943, s. 9.

²⁶³ Podle popsaných rysů, zejména v hláskosloví, se jedná o obecnou češtinu, která se však řadí k nespisovné češtině.

²⁶⁴ F. Trávníček, O vyučování slohu, Brno 1943, s. 13.

rozdíly mezi vlastním spisovným jazykem a hovorovým, jejich platnost a užívání. Žáci musí vědět, že „výrazové prostředky mají svou oblast působnosti, úkonnosti, v které jsou náležité a mimo kterou se jich užívá neprávem“²⁶⁵. V souvislosti s tím Trávníček poukazuje na fakt, že každá mluva je stejně cenná, ale že různé mluvy mají rozdílné oblasti své působnosti, platnosti. V žákovských projevech je podle něj nutné připustit jistou míru lidových, hovorových prvků, zejména ve slovní zásobě a ve rčeních. Nelze však připustit výrazové prostředky silně citové, obhroublé, hanlivé, ale je dobré ponechat např. *moc (mnoho)*, *chudý (hubený)*, *vzít nohy na ramena* atd. Je třeba vyhybat se cizím slovům lidovým místo běžných slov českých: *flinta (puška)*, *fabrika (továrna)*, *mašina (stroj)*, *pucovat (čistit)* atd. Naopak je žádoucí od samého začátku upozorňovat na lidové prvky hláskové (*dobrej, von, móka*), tvarové (*rybama*) i skladebné (*psát s perem*). Postupně pak lze tyto lidové prvky omezovat a učit děti „čistému jazyku spisovnému“.

V páté části se Trávníček zabývá lidovým jazykem jako předmětem slohového vyučování. Jazyk lidový, nářečí, vymezuje jako mluvu především venkovského lidu při vzájemných stycích, která je důvěrná jako jazyk hovorový, ale má svou osobitou výrazovou soustavu, rozrůzněnou podle oblastí. Není však povinností školy, aby podporovala přímo osvojení nářečí. Trávníček pokládá za zbytečné a nemístné zatěžování slohového vyučování, žádá-li jedna učebnice, aby žák napsal nářečím svého kraje dopis do jiného kraje, nebo dokonce, aby vypravoval dialektem článek psaný spisovným jazykem. Úkolem školy je „převádět žáky z oblasti lidové mluvy do oblasti mluvy spisovné“²⁶⁶, tedy podporovat učení spisovnému jazyku. Škola musí zcela přirozeně přihlížet k nářečí (leckdy z něho dokonce vycházet) a upozorňovat na rozdíly mezi ním a spisovným jazykem. To vše ale musí sloužit poznání spisovného jazyka, nikoli naopak. Psát dopis nářečím je podle Trávníčka spíše na závalu, neboť sami dialektologové se nezdá-li liší ve vystihování nářečních hlásek. Takovýto úkol je nedomyšlený a sám o sobě nemá žádný smysl. „Spisovný pravopis je ustálená soustava písemných znaků, která se z nemalé části nehodí na přepisování lidové mluvy, a nežádejme proto od žáka obecné nebo hlavní školy, aby si sám přizpůsobil spisovný pravopis úkolu zachytit nářečí.“²⁶⁷

Šestá část je věnována uměleckému jazyku jako předmětu slohového vyučování. Stanovisko učebnic, jak uvádí Trávníček, je k tomuto druhu spisovného jazyka skoro jednotné, a to kladné. Žáci se učí zlepšovat svůj sloh podle vzorů dobrých spisovatelů, a ve

²⁶⁵ F. Trávníček, *O vyučování slohu*, Brno 1943, s. 14.

²⁶⁶ Tamtéž, s. 15.

²⁶⁷ Tamtéž, s. 16.

slohovém rádci se dokonce píše, že „školní sloh má velmi často mnoho společného s prací spisovatelkou.“ Podle Trávníčka jde o nedostatečně pochopený úkol obecné a hlavní školy. Učit cokoliv jiného než spisovný jazyk chápe Trávníček jako rozptylování od hlavního úkolu školy – naučit se spisovný jazyk. Umělecký (básnický) jazyk se liší od mluvy hovorové a vlastní spisovné svou estetickou záměrností, je předmětem nejen jazykovědy, stylistiky, ale i estetiky a literární vědy, což už samo ukazuje na jeho velmi složitou povahu, pro niž se vymyká z rámce slohového vyučování na obecných a hlavních školách. Obecná a hlavní škola má dát žákům základní obecné vzdělání, připravit je do jisté míry pro praktický život, tudíž si nemůže klást tak vysoký cíl, jako je průprava v umělecké mluvě. „„Zkrášlování“ neuměleckého jazyka podle básnické řeči, jeho „zlepšování“ podle dobrých spisovatelů nemá podle Trávníčkova názoru prázdný smysl pro cíle a úkoly obecné a hlavní školy, svádí k plochému chápání umělecké řeči a k chybnému domnění, že několik nahodilých slov nebo rčení vzatých z literárních děl znamená nějakou slohovou přednost proti výrazovým prostředkům neuměleckým.“²⁶⁸ Trávníček je toho názoru, že škola má „dát žactvu jazykovou průpravu obecně platnou, průměrnou, běžnou a nezanedbávat nebo nezatěžovat si tento úkol tím, co je mimo něj, nad něj“²⁶⁹. Jako vhodné vidí vykládat o uměleckém slohu při četbě básní a prózy.

Jak uvádí Čechová, v historii se můžeme setkat s dvěma extrémními tendencemi. První je čistě utilitaristického zaměření na vypracování jednoduchých písemností, druhá má estetizující charakter, vedoucí k napodobování uměleckých projevů.²⁷⁰ Z výše uvedeného je patrné, že F. Trávníček patřil k autorům, kteří odmítali sloh ve škole jako uměleckou výchovu.

V sedmé části se Trávníček zabývá vlastním spisovným jazykem jako předmětem slohového vyučování. Hlavní oblastí slohového vyučování má být podle něj čistý jazyk spisovný, nikoli jazyk hovorový nebo odborný. S tímto názorem nesouhlasí M. Čechová, která uvádí, že Trávníčkovo tvrzení může platit pouze pro nejnižší třídy školy; od druhého stupně je zapotřebí učit žáky sloh z hlediska funkčního a vůbec sociálního.²⁷¹ S obdobným omezením školy na spisovný jazyk neodborný se setkáváme již u T. Glose z roku 1922, jehož názor, jak uvádí Čechová, byl ještě na konci 20. století živý.²⁷² Trávníček tvrdí, že mluva odborná, vědecká ani praktická nemůže být předmětem slohového vyučování

²⁶⁸ F. Trávníček, *O vyučování slohu*, Brno 1943, s. 18.

²⁶⁹ Tamtéž, s. 19.

²⁷⁰ M. Čechová, *Vyučování slohu*, s. 25; M. Čechová, *Komunikační a slohová výchova*, s. 27.

²⁷¹ M. Čechová, *Komunikační a slohová výchova*, s. 21.

²⁷² M. Čechová, *Vyučování slohu*, s. 51; M. Čechová, *Komunikační a slohová výchova*, s. 57.

v takovém rozsahu jako mluva neoborná. Žáci obecných a hlavních škol si osvojují znalost odborného názvosloví zároveň s věcnými poznatky ve vyučování různým předmětům a tím se kladou základy jejich odborné mluvy. „Školní výchova a vzdělání tvoří, musí tvořiti ucelenou jednotu, že všechny vyučovací složky musí směřovati k jednotnému cíli, musí se vzájemně podporovati a doplňovati, zapadati do sebe jako kolečka jednoho soukolí. Jednotlivé předměty nesmějí se chápati za úplně samostatné, nýbrž za nerozlučné části, složky celku.“²⁷³

„Vyučování mluvnické má úkol širší, je základnou pro všechny jazykové projevy, pro mluvení vůbec, vyučování slohové má úkol užší, doplňuje mluvnické vyučování zřetelem k různé povaze jazykových projevů.“²⁷⁴ Slohové vyučování je pokračování, doplněk mluvnického vyučování, jeho nadstavba. „Z mluvnického výcviku je krůček do výcviku slohového a naopak při slohovém vyučování nelze, není ani žádoucí zcela pomíjeti stránku mluvnickou.“²⁷⁵ Tyto dvě složky (mluvnice a sloh) jazykového vyučování, přestože mezi sebou souvisí, nelze směšovat a proplétat. Při slohovém vyučování pokládá Trávníček za rušivé, když se příliš zatěžuje čistě mluvnickými výklady, neboť se tím stává rozplizlým. Do slohové výchovy patří poučení o tom, co je příznačné pro ten nebo onen jazykový projev, čím se od sebe jazykové projevy liší a kdy lze užívat některých jazykových prostředků.²⁷⁶

S výše uvedeným názorem F. Trávníčka, podle něhož je mluvnické vyučování základnou, zatímco slohové vyučování nadstavbou, doplňkem, se neztotožňuje M. Čechová. Ta slohovou výuku chápe jako součást jazykového vyučování ve smyslu teoretickém i aplikačním.²⁷⁷

Poslední dvě části jsou věnovány dvěma základním slohům (slohovým druhům) – osobitému (individuálnímu) slohu a slohu zvanému přiměřený. Osobitý sloh se vyznačuje tím, že se v něm značnější měrou uplatňují individuální, osobní činitele, jako jsou jazykové sklony a záliby mluvčích, různý stupeň jazykových znalostí, jazykového vzdělání, duševní úrovně, různosti v citovém rozpoložení v úmyslech při vyjadřování. Z toho vyplývá, že na obecné a hlavní škole nejsou nutné předpoklady pro pěstování individuálního slohu. Podle Trávníčka není žádná chyba, vyjadřují-li se skoro všichni žáci stejně nebo podobně, protože jsou ve škole proto, aby se teprve učili vyjadřovat (především náležitě, správně

²⁷³ F. Trávníček, O vyučování slohu, Brno 1943, s. 21.

²⁷⁴ Tamtéž, s. 22.

²⁷⁵ Tamtéž, s. 22.

²⁷⁶ Trávníček např. kritizuje učebnice, v nichž se ve slohu řeší mluvnice či slovosled (viz s. 23).

²⁷⁷ Srov. F. Trávníček, s. 12, s. 22; M. Čechová, Vyučování slohu, 1985, s. 87; M. Čechová, Komunikační a slohová výchova, s. 21.

v duchu jazyka a se zřením k věcné stránce jazykových projevů). Slohovou osobitost chápe jako vyšší stupeň slohového vývoje.

Přiměřený (úkonný) sloh je sloh přihlížející především k objektivním podmínkám. Do jisté míry je však každý sloh subjektivní a individuální. Objektivní podmínky slohu jsou účel, úkol jazykového projevu, prostředí, povaha (ústní či písemná). Tyto podmínky lze shrnout názvem úkon (funkce) projevu a podle toho můžeme mluvit o slohu úkonném (funkčním). Jedná se tedy o soubor výrazových prostředků vybíraných z celého bohatství spisovného výraziva. Právě tento sloh je hlavním, nejvlastnějším předmětem slohového vyučování na obecných a hlavních školách. Trávníček rozdělil druhy úkonného slohu do tří hlavních skupin:

1. sloh výpravový (vyprávěcí) a popisný – vypravování a popis
2. sloh uvažovací (úvahový) – úvaha, posudek, rozbor myšlenky
3. sloh obcovací – hojné a různé jazykové projevy ve vzájemných společenských stycích, praktických i úředních (dopisy, pozdravy, spol. hovor, prosby, hlášení)

Uvedené třídění neodborného slohu je schematické, a těžko lze proto jednotlivý útvar zařadit k jednomu slohu (ve vyprávění může být úvaha, v dopise bývá vypravování či popis atd.). Trávníček tedy zařazuje slohové útvary podle převahy a základního rázu jejich slohové povahy. Zároveň upozorňuje na potřebu dobře uvážit výběr učební látky, která je velmi obsáhlá. „Učení, které záleží v tom, že se probere množství učiva, aniž je žáci náležitě stráví, mívá se nutně se svým cílem, je učení pro učení, nikoli pro život, pro potřebu v životě.“²⁷⁸

Dále se Trávníček zabývá tím, v jakém rozsahu se mají tyto tři hlavní skupiny úkonného slohu ve škole vyučovat. Vedle tří připomenutých slohových druhů uvádí ještě samostatný druh – novinářský sloh, jehož hlavním účelem je stručně a rychle poučit. Novinářský sloh je však podle Trávníčka nutné při výuce zcela vyloučit. I přes toto tvrzení se Trávníček domnívá, že by se žáci s novinářským slohem měli seznámit, měli by být poučeni o jeho nejdůležitějších zvláštностech, o osobitých znacích, ale ponechal by toto poučení spíše na střední školu. Trávníček není odpůrcem dětských časopisů, ale domnívá se, že slohové vyučování nemá být řízeno zřetelem k tomu, aby mohly děti přispívat do svého časopisu.

Uvažovacímu slohu není možné věnovat stejnou pozornost jako ostatním slohovým druhům. Může být tedy předmětem vyučování jen v omezené míře, neboť úvaha

²⁷⁸ F. Trávníček, O vyučování slohu, Brno 1943, s. 27.

přepokládá vyvinutější rozumové schopnosti, jistou míru životních zkušeností a věcných poznatků, což u žáků obecných a hlavních škol chybí. Za nadměrný úkol proto považuje např. zpracovat hesla: „pracujeme ke štěstí lidstva“ nebo „povinnosti občana jako příslušníka státu“. Při slohovém vyučování se nelze vyhýbat věcným poznatkům, ale nesmí se to přehánět. Mělo by se přihlížet především k stránce výrazové (jak se co vyjadřuje), nikoli převážně ke stránce věcné (co se má vyjádřit). Podle Trávničkova názoru úplně stačí, upozorní-li učitel žáky při vhodné příležitosti, že je zvláštní slohový útvar, kterému říkáme úvaha, a stručně vyloží její myšlenkovou, obsahovou podstatu.

Z učebnic je patrná přemíra pozornosti věnovaná vyprávěcímu slohu (tato přemíra je do značné míry papírová, nelze ji ve škole dodržet). Autoři učebnic podle Trávnička sledují cíl vychovat z žáků obratné vypravěče pohádek, bájí, pověstí, povídek, popisovatele různých příběhů ze života lidí, zvířat a přírody. To je podle něj poněkud vysoký cíl, který škola nemůže v této míře dobře splnit. Výcvik žáků směřující k vypravěčské dovednosti nepokládá Trávniček za nutný pro život. Zastává názor, že byly doby, kdy vypravěčství kvetlo (důležitá složka zejména venkovského života), ale ukázalo se, že jde spíše o přirozené nadání než o schopnost získanou učením, cvikem. Trávničkovi především vadí, že látka v učebnicích není vždy žákům blízká („blízká a srozumitelná duši českého žáka“). Např. se mu nelíbí, že na prvním místě u pohádek není pohádka česká, ale Andersenova o princezně na hrachu. Trávniček zdůrazňuje důležitost volby tématu, neboť zájem o věc samu může zatlačit zájem o sloh. Za velmi nevhodný považuje úkol z učebnice, kdy mají žáci vyprávět, co by ještě mohlo být v Karafiátových Broučcích. Nevidí žádný prospěch v „rozměňování hotového slovesného díla“. Kritizuje rovněž úkol, ve kterém mají žáci zdramatizovat pohádku od Němcové o perníkové chaloupce. Vidí v tom přílišné vzdalování se od vlastní slohové výchovy. Dramatizace je sice podle něj slohová práce, která však náleží slovesnému umělci, nepatří tedy do souboru základního obecného vzdělání. Pokud má být zapojena do výuky, tak jediné jako osvěžení slohové výuky. Z dnešního pohledu tady Trávniček opomíjí, že úkoly tohoto typu pomáhají rozvíjet dětskou fantazii na základě čtenářské zkušenosti.

K oblíbeným úkolům slohového vyučování patří dělání osnovy. Podle Trávnička není potřeba tak podrobné osnovy, protože to nenáleží k podstatě slohového vyučování. Tvorbu osnovy považuje pouze za pomůcku. Stejně tak se mu nezamlouvá, věnují-li učebnice velkou pozornost rozdělování cvičné látky na odstavce. Trávniček v tom vidí zanedbání ústních projevů, jelikož odstavce v ústním projevu nejsou. To však podle našeho mínění není dobrý argument, neboť nepopírá význam samotného členění na odstavce.

Podle Trávníčka navíc nemají být jak projevy ústní, tak písemné „zvlášť dlouhé“ a kratší slohové projevy není třeba dělit do odstavců. Zde je však otázkou, jak si Trávníček představuje „ne zvlášť dlouhý text“. Jsme názoru, že víceméně každý slohový projev je vnitřně členěný, ať už je či není formálně členěn do odstavců. Trávníček dále tvrdí, že takové písemné projevy vedou ke schematizování a k formalismu, s čímž nelze nesouhlasit, ale opět to není vhodný argument proti smyslu členění textu na odstavce. Z textu je patrné, že nechce říct, aby se tyto věci (osnova, odstavce...) zcela pomíjely, ale nesmějí se zvrhnout v „bezduchou šablonu“, která vystupuje do popředí a zatlačuje vlastní úkol slohového výcviku. Celkově se v tomto ohledu Trávníček velmi mylí, neboť úkoly typu: „rozděl na odstavce tuto povídku“; „jaká je myšlenka prvního odstavce?“ rozvíjí žákovu schopnost členit text na logické celky, přičemž tyto dovednosti může následně využít při vlastní produkci jakéhokoli textu.

V brožurce o zdokonalení slohu se klade důraz na nadpis slohových úkolů. Trávníček však správně podotýká, že slohový výcvik nesměruje k tomu, aby se žáci připravovali na psaní slovesných útvarů. Učitel může žáky tu a tam vybídnout, aby hledali vhodný název nějakého příběhu, ale nemůže to být úkol běžný a pravidelný.

Jaký je tedy podle Trávníčka účel vyučování výpravného slohu? Aby se žáci učili souvislým ústním i písemným projevům. Žáci mají získávat schopnost, mají si zvykat na plynulé vyjadřování větších obsahových a myšlenkových celků. Pěstování souvislých projevů má směřovat k tomu, co žáci využijí v praktickém životě, tj. jistá dovednost a obratnost ve vyjadřování. Slohové vyučování nemá být daleko od skutečného života, má k němu, k jeho potřebám co nejvíce přihlížet. Konkrétním cílem výcviku ve vypravovacím slohu je tedy cíl jazykový, jelikož jazyková stránka souvisí se stránkou myšlenkovou a s myšlením samým. Při vyučování výpravnému slohu mají žáci možnost osvojit si jednak zvláštní výrazové prostředky výpravného slohu, jednak jistou základní zásobu výraziva pro všechny jazykové projevy. Vypravovací sloh poskytuje široký základ pro praktický jazykový výcvik vůbec, je tedy průpravou pro něj. „Teprve zkušenosti po delší době, nabyté svědomitou a cílevědomou prací, ukáží, kam až možno v požadavcích na žáky jíti, co lze pokládati v oboru výpravného slohu za průměrné množství výrazových prostředků, které si žáci mohou s prospěchem osvojit.“²⁷⁹

Naléhavým požadavkem je také cvičná látka (cvičné náměty), která musí být žákovi přístupná a nesmí přesahovat jeho duševní a rozumovou úroveň, musí mu být blízká

²⁷⁹ F. Trávníček, O vyučování slohu, Brno 1943, s. 38.

a srozumitelná. Jako vhodné vidí vybírat látku domácí (naše báje a pohádky), náměty z denního života, z četby, z okruhu žákovských zájmů. Za těžké považuje, když má žák vypravovat příhody, které potvrzují pravdivost různých přísloví.

„Ve slohovém vyučování se poskytuje žákům příležitost využívat jazykových vědomostí při jazykových projevech, osvědčiti v nich své znalosti. Slohové vyučování je po této stránce přirozené pokračování, ústrojný doplněk ostatního jazykového vyučování.“²⁸⁰

Posledním druhem úkonného slohu, kterému se Trávníček věnuje, je sloh obcovací. Jako při slohovém vyučování vůbec, jde i při vyučování obcovacímu slohu především o výrazové prostředky, které si mají žáci osvojit. Trávníček navrhuje probírat jako při celém jazykovém vyučování pouze běžné a živé výrazivo a pomíjet výrazivo „živořící, zastaralé nebo nové“, ještě ne obecně vžitě. Dále navrhuje všimnout si především těch výrazových prostředků, které jsou pro daný projev příznačné.

Jak konkrétně si Trávníček představuje vyučování obcovacímu slohu? Doporučuje probrat různé pozdravy (př. šťastnou cestu nebo dobrou noc je možné přát komukoli, má úcta, má poklona už jen starším známým osobám atd.). Dále je nutné, aby si žáci uvědomili závislost výrazových prostředků, jejich volby, na prostředí. Po mluvnické stránce je vhodné upozornit žáky na věty slovesné a neslovesné (dobrý den přeji X dobrý den). Probrat by se měly také jiné společenské obraty (dobrou chuť, oslovení), rozdíl mezi prosím (slušnost) X prosím vás (věcný význam „žádám“, něco navíc, ochota), děkování, projevy vlastní ochoty (velmi rád, milerád), omluvy, zdvořilostní fráze (mohl byste mi říci...), tykání, vykání, onkání, onikání, dále potom omluvenka, telefonování a telegrafování, blahopřání, soustrast.

Žákům se taktéž musí dostat základního poučení o dopise, zejména o jeho osobitých výrazových prostředcích (adresa, nadpis, zakončení). Neméně důležité je, aby se žáci naučili vyplňovat rubriky s osobními údaji (jméno, příjmení, den a rok narození), aby uměli napsat jednoduchou stvrzenku, že přijali od toho a toho nějaké peníze, a aby dovedli vyplnit peněžní poukázku.

Z výše uvedených témat slohového vyučování je zřejmé, že Trávníčkovo pojetí slohu je opravdu zaměřeno prakticky a komunikačně. Přesto nezapomíná na jazykový cíl slohového vyučování a vždy klade důraz na výrazovou stránku a na výrazové zvláštnosti jednotlivých projevů.

²⁸⁰ F. Trávníček, O vyučování slohu, Brno 1943, s. 35.

2.3.1 Shrnutí Trávníčkových názorů na slohové vyučování

Nejedná se, jak sám Trávníček píše, o hotový návrh, jak by mělo slohové vyučování vypadat, ale má jít pouze o podněty a náměty pro učitele a pro všechny, kteří se výukou slohu zabývají. Pokud kritizuje názory či postupy, neuvádí jména, neboť mu nejde o osoby, ale o věc samu. Z hlediska relevance však přesné citace chybí. Z vět typu „V jedné učebnici se píše...“ si nelze udělat jasnou představu o pojetí edukačních materiálů, které Trávníček podrobuje kritice. V tom vidíme závažný nedostatek.

Trávníček vymezil sloh na funkčním základě. Mezi objektivní podmínky slohu řadí účel, úkol jazykového projevu, jeho prostředí a jeho povahu (ústí, nebo písemnou). Pokud sloh zohledňuje tyto podmínky, různí se podle nich jazykové projevy a jedná se o sloh přiměřený. Tyto podmínky shrnuje názvem úkon (funkce) projevu a podle toho lze podle Trávníčka mluvit o slohu úkonném (funkčním).

K dnes nepřijímaným názorům patří dva zásadní Trávníčkovy názory týkající se pojetí slohové a komunikační výchovy: 1. Slohové vyučování považuje za nadstavbu mluvnického vyučování; 2. Předmětem soustavného slohového vyučování má být „čistý jazyk spisovný“. Přestože PLK už ve 30. letech rozpracoval funkční teorii spisovného jazyka, ve vyučování tato teorie ohlas nenalézala. Jak napsal F. Trávníček, byl vyžadován „čistý jazyk spisovný“, a to neodborný. Oba zmíněné názory jsou dnes již překonány. Slohová a komunikační výchova, dnes zaměřená převážně komunikačně, se chápe jako součást širěji pojaté jazykové složky, která je jednou ze složek komplexního vyučovacího předmětu český jazyk a literatura.²⁸¹ Pokud se jedná o češtinu jako vyučovací předmět, tak předmětem výuky je český jazyk „v celém svém funkčním rozpětí, od prostého sdělování přes sdělování publicistické a administrativní až k odbornému, uměleckému a k řečnickému, a o něm se vyjadřujeme metařečí, a to spisovně“.²⁸²

Trávníček se vyjádřil i k dnes velmi aktuální otázce týkající se tvořivosti žáků. Na přelomu 19. a 20. století byl důraz kladen na osobitý umělecky pojatý sloh. Později po ověření názorů v praxi došlo k odklonu od takto pojatého slohu, a to ve shodě s pojetím stylu v lingvistice.²⁸³ Trávníček zastával názor, že osobitý sloh není cílem obecné ani hlavní školy. Neznamená to ale, že by škola musela potlačovat „drobné přirozené rozdíly“ ve vyjadřování žáků (rozdíly ne v plném smyslu slohové); neupíral jim tedy individuální

²⁸¹ M. Čechová – V. Styblík, *Čeština a její vyučování*, SPN, Praha 1998, s. 18.

²⁸² Tamtéž, s. 8.

²⁸³ M. Čechová, *Vyučování slohu*, s. 99.

zabarvení. Slohová osobitost není podle něj ani dost dobře možná, protože žáci jsou průměrně na stejném stupni duševního vývoje. Pozorovat u nich můžeme rozdíly v nadání, ve schopnostech a ve vědomostech, ale zpravidla ne ještě v takové míře, aby mohly být základem pro pěstování osobitého slohu. Osobitý sloh Trávníček chápal jako vyšší stupeň slohového vývoje. „Slohová osobitost, slohový svéráz je už vyšší stupeň slohového vývoje, to je už slohové umění, kdežto žáci na obecných a hlavních školách mají si osvojit základní znalost slohu a dovednost v něm.“²⁸⁴ Za hlavní předmět slohového vyučování na obecných a hlavních školách Trávníček považoval sloh úkonný (tzn. funkční). Upozorňoval na to, že škola si v tomto ohledu nesmí klást vyšší cíle, neboť by tak přesahovala možnosti žákovského průměru. Odmítání osobitého zdůvodňoval také tím, že žáci se teprve učí spisovně vyjadřovat se zřetelem k objektivní stránce projevů. S těmito názory na základní cíl slohového vyučování zhruba souhlasí i M. Čechová.²⁸⁵ Podle ní je však třeba s postupujícím věkem a zráním žáků usilovat o rozvíjení jejich individuálního chápání reality a její vyjadřování. Přitom je ale nutné nezapomínat na to, že „substrátem všeho je funkčně zaměřený styl objektivní, ovlivňovaný slohotvornými činiteli“.²⁸⁶

Za pozornost stojí dále Trávníčkův názor, že škola musí hledět k žákovskému průměru. S tímto názorem se M. Čechová neztotožňuje. Klade si otázku, zda vůbec existuje žákovský průměr v konkrétní podobě ve třídě. Trávníček chápe žákovský průměr jako skupinu žáků, která je průměrně na stejném stupni duševního vývoje. Nepřihlíží tedy k individuálním potřebám jednotlivých žáků. Úsměvně na nás může působit Trávníčkovo rozdělení na žáky „nadané, prostřední a podprostřední“.²⁸⁷

Požadavek na prohloubení jazykové přípravy učitelstva, s nímž jsme se setkali v Trávníčkových názorech na mluvnické vyučování, zřetelně vystupuje i ve slohové výuce.

²⁸⁴ F. Trávníček, O vyučování slohu, Brno 1943, s. 25.

²⁸⁵ M. Čechová, Vyučování slohu, s. 99.

²⁸⁶ Tamtéž, s. 99.

²⁸⁷ F. Trávníček, O vyučování slohu, s. 30.

3 Období 1945–60. léta 20. století

3.1 Poválečná situace ve školství

Po skončení války v roce 1945 došlo v našem státě i společnosti k velkým změnám. V politické rovině můžeme pozorovat omezení pluralitní demokracie, což bylo zaměřeno především proti dominantní straně první republiky, agrárikům. Jejich místo v čele politiky získala KSČ, což potvrdily i volby v roce 1946, po nichž v čele vlády Národní fronty stanul Klement Gottwald. S ohledem na mnichovskou deziluzi roku 1938 a osvobození velké části republiky Rudou armádou je tento posun poměrně pochopitelný. Události února 1948 konec života této řízené a omezené demokracie jen potvrdily.

V našem univerzitním prostředí došlo konečně k obnovení výuky, a také, což výrazně zasáhlo do života Františka Trávnička, k vytváření pedagogických fakult, nejprve v Praze, následně Brně a dalších městech.

Ve vyučovací praxi došlo po válce k zásadnímu obratu. Jazykovou situaci v českých zemích ovlivnily dva politické faktory: vysídlení německého obyvatelstva a obnovení česko-slovenského politického svazku, který však nyní oproti předválečnému stavu respektoval princip dvou samostatných národů.²⁸⁸ Vyučování bylo zahájeno bezprostředně po skončení války a začalo být přebudovááno ve jménu idejí lidové demokracie. Ministrem školství se stal Zdeněk Nějedlý.²⁸⁹ Ze zákona zůstávala školní docházka osmiletá. Učební plány obou typů lidových škol doplnil ruský jazyk a politická výchova.²⁹⁰ Učebním osnovám v letech 1945–1948 se podrobněji věnuje M. Šmejkalová v práci *Čeština a škola*.²⁹¹ „Přechodné osnovy z roku 1945 zavedly od školního roku 1945/46 pro 1. a 2. ročník měšťanských a středních škol stejný vzdělávací obsah, což znamenalo první praktický krok k zavedení jednotné školy.“²⁹² Období 1945–1948 se neslo ve znamení ostrých sporů o podobu školského systému. Na jedné straně stáli stoupenci stávajícího stavu, na druhé stoupenci jednotné školy, kteří se však neshodovali v otázce, zda má být jednotná školá diferencovaná, nebo nediferencovaná (tj. pro všechny děti stejnou školu). Forma nediferencované jednotné školy, kterou díky své pozici prosadili po únoru 1948 komunisté, se stala základem školského zákona v roce 1948.²⁹³

²⁸⁸ M. Šmejkalová, *Čeština a škola*, Praha, Karolinum 2010, s. 229.

²⁸⁹ Tamtéž, s. 229.

²⁹⁰ Průcha, *Pedagogická encyklopedie, Portál*, Praha 2009, s. 43.

²⁹¹ M. Šmejkalová, *Čeština a škola*, Praha, Karolinum 2010, s. 244–248.

²⁹² Průcha, *Pedagogická encyklopedie, Portál*, Praha 2009, s. 44.

²⁹³ Tamtéž, s. 44.

Na jaře roku 1947 byl uspořádán cyklus rozhlasových přednášek o aktuálních otázkách vyučování českého jazyka *Čeština v životě a ve škole*²⁹⁴. Jedním z příspěvků, který byl otištěn ve stejnojmenném sborníku, byla přednáška F. Trávníčka *Jazyková správnost*.²⁹⁵ Nové pojetí jazykové správnosti rychle proniká do kurikulárních materiálů. „Správný je každý výrazový prostředek, ať slovní nebo mluvnický, který dobře hovoří svému úkonu, dobře slouží myšlení a dorozumívání“.²⁹⁶

Školský zákon č. 95/1948 Sb., schválený v dubnu 1948 vytvořil poprvé v historii československého školství jednotnou státní školskou soustavu, do níž byly začleněny všechny druhy škol, kromě škol vysokých.²⁹⁷ Průcha uvádí, že v důsledku absence objektivního vědeckého zhodnocení stavu a kvality socialistického školství v letech 1948–1989, je dnes často prezentován pouze jeho černobílý obraz, který neodlišuje dvě stránky tohoto vývoje.²⁹⁸ Politická diktatura komunistické strany díky svým chybným řídicím rozhodnutím ovlivnila školství jistě negativně. Na druhou stranu ale školský systém přinášel i jistá pozitiva, zejména rozvoj středního odborného a vysokého školství a rozšiřování přístupu populace k vyšším úrovním vzdělávání.²⁹⁹

Zavedení jednotné školy mělo rozhodující význam pro základní vzdělávání. Podstatou jednotné školy je to, že poskytuje veškeré mládeži rovnocenné vzdělávání, a to ve školské instituci jednoho typu. Dosavadní obecná škola a měšťanská škola byly spojeny se čtyřmi nižšími ročníky gymnázia do jednoho typu škol.³⁰⁰ Obsah vzdělávání na všech typech škol byl ovlivněn marxistickou ideologií a politickými zásahy do řízení školství.

Na konci května roku 1949 se uskutečnil IX. sjezd KSČ, na němž byly zopakovány personální podmínky týkající se odstranění reakce ze škol a základní východiska výchovného působení. Zásady vyslovené na sjezdu se později promítly do pojetí učiva češtiny.³⁰¹ Na tomto sjezdu byli Bohuslav Havránek a František Trávníček označeni jako

²⁹⁴ Cyklus přednášek uspořádalo oddělení pro češtinu na středních školách v Čechách při Zemské školní radě v Praze spolu s Ústavem pro jazyk český. M. Šmejkalová, *Čeština a škola*, Praha, Karolinum 2010, s. 238.

²⁹⁵ F. Trávníček, *Jazyková správnost*. In: J. Zima – A. Jedlička (eds.), *Čeština v životě a ve škole*. Zemská školní rada, Praha 1947. Jedná se o přepracování rozsáhlejší studie *O jazykové správnosti ze sborníku B. Havránek – J. Mukařovský* (eds.), *Čtení o jazyce a poesii. Družstevní práce*, Praha 1942.

²⁹⁶ M. Šmejkalová, *Čeština a škola*, Praha, Karolinum 2010, s. 237.

²⁹⁷ V. Štverák, *Dějiny pedagogiky II. díl*, Praha 1981, s. 308.

²⁹⁸ Průcha, *Pedagogická encyklopedie*, Portál, Praha 2009, s. 45.

²⁹⁹ Tamtéž, s. 45.

³⁰⁰ Tamtéž, s. 46. Tato struktura byla ve své době progresivní a ojedinělá. V roce 1953 byla školní docházka zkrácena na osm ročníků, což byl krok zpět. O roku 1960 se znovu zavedla devítiletá ZŠ.

³⁰¹ M. Šmejkalová, *Čeština a škola*, Praha, Karolinum 2010, s. 253.

zástupci nové, socialistické vědy; v akademické hierarchii získali vysoké posty a výrazně se podíleli na organizaci vědy podle současného politického myšlení v kultuře.³⁰²

3.2 Poválečné učebnice a František Trávníček

Pro poválečný školní rok (1945/1946) bylo směrnicemi MŠO povoleno používání prvorepublikových učebnic, z protektorátních učebnic bylo přímo zakázáno užívat jen učebnice dějepisu, zeměpisu a německé matematiky.³⁰³ Dosavadní pluralita učebnic začala být v poválečném období korigována, a k schvalovacímu řízení tedy byly přijímány pouze učebnice předkládané Státním nakladatelstvím.³⁰⁴

V učebnicích pro střední školy stály proti sobě dva proudy: na jedné straně učebnice, které se hlásily k tradičním hodnotám a jejichž autoři byli spjatí s *Kruhem přátel českého jazyka* (Šmilauer, Jelínek, Haller), na druhé straně funkčně-strukturní základ učebnice Havránkova okruhu (Havránek, Jedlička).³⁰⁵ Vydávání učebnic J. Jelínka – J. Hallera bylo pod vlivem tuhé totalitarismu na počátku 50. let zastaveno. V letech 1946–1947 se na středních školách zkoušela učebnice, kterou připravoval J. V. Bečka. Po roce 1948 na pokyn Františka Trávníčka byla ale práce na této učebnici zastavena.³⁰⁶

V roce 1948 a 1949 vydává F. Trávníček svou *Mluvnici spisovné češtiny* (Část I. a Část II.), určenou spíše učitelům. Tato mluvnice sice nebyla povinnou učebnicí, ale byla důležitá zejména za situace, kdy pro nově organizované gymnázium neexistovaly nové učebnice češtiny.³⁰⁷ Blíže jsme se to o této mluvnici zmínili v části věnované Trávníčkovu vědeckému dílu, zde nás *Mluvnice* zajímá z pohledu didakticko-terminologického. Právě i po stránce terminologické byla jeho *Mluvnice* nová. Trávníček podrobil některé starší termíny kritické revizi a v mnoha případech „šťastně vytváří tradici novou“.³⁰⁸ Do školských mluvnic tak rychle pronikly Trávníčkovy termíny: několikanásobný větný člen (místo „rozšířený větný člen“), vylučovací souvětí (místo „rozlučovací souvětí“) atd.³⁰⁹ Skutečnost, že Havránek a Trávníček s ohledem na svou významnou funkci v komisích ministerstva školství pro tvorbu učebnic výrazně ovlivnili podobu učebnic po všech

³⁰² Srov. M. Šmejkalová, Bohuslav Havránek: Contribution to his life and work. Edited by Bohumil Vykypěl. München: Lincom Europa 2013. (Travaux linguistiques de Brno, 10.), s. 15; M. Šmejkalová, Čeština a škola, s. 253.

³⁰³ M. Šmejkalová, Čeština a škola. Praha, Karolinum 2010, s. 240. Zde také více o učebnicích a jejich dotiscích (s. 240–244).

³⁰⁴ Tamtéž, s. 241.

³⁰⁵ Tamtéž, s. 243.

³⁰⁶ Tamtéž, s. 243.

³⁰⁷ Tamtéž, s. 243–244.

³⁰⁸ Recenze na *Mluvnici*. Viz vědecké dílo

³⁰⁹ Srov. Tamtéž recenze na mluvnici; M. Šmejkalová, Čeština a škola, Praha, Karolinum 2010, s. 282.

stránkách, vysvětluje, proč se Havránek ve svých učebnicích nepatrně odloučil od schválené, jednotné školní gramatické terminologie a ve shodě s Trávníčkovou *Mluvnicí* zavede některé zmíněné rozdílné termíny.³¹⁰ Vrcholem všeho bylo, když se Havránek vzdal všech výsledků své předchozí práce. Důkazem toho je jeho žádost, ve které jako spoluautor schválené a unifikované gramatické terminologie (Havránek – Šmilauer 1941) žádá společně s Trávníčkem hodnocení svých učebnic z hlediska vědeckého, metodologického, didaktického a ideologického.³¹¹

Během let 1949–1950 vznikaly učebnice, včetně učebnic češtiny, závratnou rychlostí. Pro každý předmět byla vytvořena speciální komise, jejich předsedové byli jmenováni samotným ministrem školství; František Trávníček získal předsednictví komise pro český jazyk a Havránek se stal předsedou podvýboru pro střední školy.³¹² S ohledem na Havránkovu a Trávníčkovu významnou funkci v komisích/výborech ministerstva školství pro tvorbu učebnic je patrný jejich výrazný vliv nejen na formu a obsah, ale rovněž i na ideologickou stránku učebnic. Po profesní stránce byla v této době tvorba učebnic ovlivněna skutečností, že František Trávníček byl „všemocným“ předsedou komise pro český jazyk a s Havránkem jej pojil velmi blízký vztah. Havránek byl Trávníčkovi zavázán za jeho pomoc na počátku Havránkovy kariéry v Brně. Havránek provolával Trávníčka jako „našeho prvního bohemistu“.³¹³ V letech 1950–1953 byla konečná podoba učebnic češtiny, které spadaly pod dohled Havránka a Trávníčka, ovlivněna úzkou spoluprací těchto autorů. „Havránkův vztah k jeho dřívějším kolegům, spolupracovníkům významně ochabl částečně díky jeho zkušenostem během druhé světové války. Havránek si rovněž o některých svých pražských kolezích myslel, že mu házejí klacky pod nohy (Šmilauer, Oberpfalcer) a nazýval je členy třetí třídy akademie, lající reakční pražskou smečkou (to se událo na základě neúspěšného pokusu Trávníčka a Mukařovského získat akademické posice ve volbách v roce 1946) a tak zahájil spolupráci s Trávníčkem.“³¹⁴ Jak je patrné ze vzájemné korespondence³¹⁵, Trávníček a Havránek sdíleli své profesionální záměry, své postoje ke světu, svůj světonázor a rovněž pocit sounáležitosti, který vyplýval z jejich členství v Komunistické straně.³¹⁶

³¹⁰ M. Šmejkalová, Bohuslav Havránek: Contribution to his life and work. Edited by Bohumil Vykypěl. München: Lincom Europa 2013. (Travaux linguistiques de Brno, 10.), s. 21.

³¹¹ Tamtéž, s. 21.

³¹² Tamtéž, s. 18.

³¹³ Tamtéž, s. 20.

³¹⁴ Tamtéž, s. 20.

³¹⁵ Archiv MU, Brno, fond B 55 František Trávníček, sign. II/1–75. Korespondence.

³¹⁶ M. Šmejkalová, Bohuslav Havránek: Contribution to his life and work. Edited by Bohumil Vykypěl. München: Lincom Europa 2013. (Travaux linguistiques de Brno, 10.), s. 21.

3.2.1 Trávníčkova Zpráva o učebnicích...

Na základě rozhodnutí Ústředního výboru Komunistické strany z června 1955, ministerstvo školství rozhodlo o vytvoření nového experimentálního kurikula a učebnic. Předsedou výboru, pověřeného tímto úkolem, byl jmenován Havránek. Další členové výboru byli učitelé, didaktici a jazykovědci jako Jaroslav Jelínek, Jaromír Bělič, Karel Svoboda, Přemysl Hauser, Alois Jedlička, Karel Hausenblas, Miloš Dokulil, Marie Těšitelová, Vlastimil Styblík, J. V. Bečka, a dokonce František Trávníček.³¹⁷ Na základě jejich práce vzniklo kurikulum, které obsahovalo značně omezený rozsah gramatiky a výrazně byla rozšířena stylistická kompozice.³¹⁸

Poněkud kritický postoj vůči učebnicím zaujal pedagog Otokar Chlup, který nesouhlasil s jednostranným intelektualismem a verbalismem jazykového vzdělávání a hlavně protestoval proti tomu, aby vzdělání bylo vnímáno jako primárně gramatické.³¹⁹ Podle Havránka odrážejí Chlupovy názory tendence k utilitárnímu prakticismu; František Trávníček (Trávníček 1959) a Jaromír Bělič (Bělič 1959) zaujali podobný postoj. Byl to právě Havránek, který se zasloužil o obranu a ospravedlnění lingvistických základů kurikula.³²⁰

Hlavním posuzovatelem učebnic F. Trávníček se k učebnicím vyjádřil kriticky, ovšem svou kritiku podporoval ideologicky zbarvenými argumenty.³²¹ Obecně Trávníčkovi vadí těžkopádnost některých pouček, nejasnost a také fakt, že jiné poučky nejsou vůbec vyloženy. Trávníčkovy výtky se týkají jednak drobných („vadných“) nepřesností (např. na větě *Opište věty napsané u obrázků!*³²², vytýká, že věty jsou vytištěny *pod* obrázky), jednak terminologie (namísto nevhodného termínu „slova skládaná“ uvádí termín „slova složená“). Dále např. Trávníček uvádí, že není vhodné napsat *Vyznačené části slov nahraďte ...*, když ty části jsou *tučně vytištěny*.

Trávníček např. nepokládá za správné užívat odborného termínu „syntaktické dvojice = syntagmata“ při praktickém jazykovém vyučování. Podle něj stačí konkrétní název „větné členy“. Především se mu nelíbí, že učebnice předkládá poznatky, které žáci již znají, jako kdyby šlo o poznatky nové. Jak uvádí M. Šmejkalová, Trávníčkova kritika tzv. větných (syntaktických) dvojic byla neprozíravá, neboť „dosavadní třídění větných členů

³¹⁷ M. Šmejkalová, Bohuslav Havránek: Contribution to his life and work. Edited by Bohumil Vykypěl. München: Lincom Europa 2013. (Travaux linguistiques de Brno, 10.), s. 25.

³¹⁸ Tamtéž, s. 25.

³¹⁹ Tamtéž, s. 27.

³²⁰ Tamtéž, s. 27.

³²¹ M. Šmejkalová, Čeština a škola, s. 307.

³²² F. Trávníček, Zpráva o učebnicích Český jazyk pro 2.–4., 6.–7., 9.–10. ročník. ČJL 9, 1959, s. 110–124.

nezahrnovalo všechny konstitutivní aspekty stavby věty“.³²³ Do učebnic tak byly větné dvojice zavedeny oprávněně.

Výhradu má Trávníček dále k poučkám o přízvuku, které jsou podle něj vadné i ve starším vydání. Tyto učebnice obcházejí rozdíl mezi původními předložkami (mají hlavní přízvuk) a nepůvodními předložkami, které jsou všechny předklonné, a tím se dopouštějí chyb.³²⁴

Na svá hodnocení aplikuje Leninovy a Stalinovy poučky a obviňuje učebnice z idealismu, což jak uvádí M. Šmejkalová, mohlo být pro jejich autory s ohledem na dobu (rok 1959) profesně likvidační.³²⁵ „V kapitole o přenášení významu slov užívá učebnice X. názvoslovné veteše metafora, metonymie a synekdocha, která je sama o sobě nejasná, zastírá objektivní povahu významových změn, dialektickou souvislost jazyka se životem, s lidskou činností – je idealistická.“³²⁶ Žáci podle něj bez obtíží pochopí, že např. město znamená také obyvatele města, protože ve skutečnosti město nejsou jen budovy, ulice ..., ale i lidé, kteří v něm bydlí. Považuje tedy za naprosto nevhodné „vtěšňovat živé a různorodé jazykové dění“ do několika cizojazyčných názvů, do „nesrozumitelných či málo srozumitelných formulek“; chápe to jako „zabředávání do formalismu“.³²⁷

Velký nedostatek učebnic spatřuje v tom, že nehledí k aktuálnímu stavu spisovného jazyka a nenapomáhají ke zvyšování jeho kultury. K tomu však podle něj musí jazykové vyučování přihlížet.

Za pozornost stojí několik Trávníčkových názorů, např. že „je třeba učit žáky zobecňovat, abstrahovat, myslet a připravovat je tak pro život“.³²⁸ V žácích je nutné probouzet zájem, neboť „to, co žáky zajímá, osvojí si snadno a trvale“.³²⁹ Jak zdůraznil již ve svých dřívějších pracích věnovaných mluvnickému vyučování, jazykové vyučování se musí opírat o vědecké poznání, ale praktický účel jazykového vyučování „žádá leckdy postup jiný“.

Dále podrobněji upozorňuje na poučení o vykřičníku, které považuje za nevhodné a zavádějící. Upozorňuje na didaktickou stránku problematiky psaní vykřičníku. V tomto, podle Trávníčka zjednodušujícím výkladu o kladení vykřičníku („za každou větou, kterou rozkazujeme“), spatřuje snahu, aby byly všechny tři druhy vět – oznamovací, tázací

³²³ M. Šmejkalová, *Čeština a škola*, Praha, Karolinum 2010, s. 308.

³²⁴ Tamtéž, s. 113.

³²⁵ Tamtéž, s. 307–308.

³²⁶ F. Trávníček, *Zpráva o učebnicích Český jazyk pro 2.–4., 6.–7., 9.–10. ročník*. ČJL 9, 1959, s. 115.

³²⁷ Tamtéž, s. 115.

³²⁸ Tamtéž, s. 116.

³²⁹ Tamtéž, s. 116.

a rozkazovací – označeny zvláštním znaménkem. Tato snaha však podle něj není nic jiného než „čirý prakticismus, formalismus, zmechanizování učiva...“³³⁰ Jako nezbytné vidí, aby se žáci naučili rozlišovat věty podle jejich obsahu. „Hodiny mateřštiny mají být hodiny myšlení, protože jazyk je nástroj myšlení a dorozumívání.“³³¹

Opět se zde objevuje povzdech nad neuspokojivými výsledky pravopisu, přestože je mu věnováno mnoho času. Trávníček se domnívá, že tyto špatné výsledky vyplývají z „nevhodného didaktického založení pravopisné výuky“. Tvrdí, že v učebnicích není „dost výrazně odlišeno psaní *y* po souhláskách tvrdých a *i* po měkkých od psaní *i* – *y* po souhláskách obojetných“.³³² Učebnice se podle Trávníčka soustřeďují na vyjmenovaná slova (tzv. slova vyňatá) v domnění, že je tím nepřímo vysvětleno psaní *i*. Nevede tedy k abstrakci, která předpokládá řadu příkladů, a žáci sami k ní s ohledem na věk a zkušenosti dojít nemohou. Celý výklad o psaní *y* je tak podle něj pouze „snůžkou vyňatých slov, odtržrných od slov s *i*“.³³³ Též se mu nelíbí, že některá cvičení v učebnici vůbec nesouvisí s procvičením probíraného jevu. Podle Trávníčka je nezbytné žákům ukázat, že pravopis není něco samoučelného, ale že souvisí s jazykem a že má svou funkci. Za další závadu pravopisné výuky považuje nadměrnou pozornost věnovanou poměrně snadným pravopisným jevům.

Značnou pozornost věnuje Trávníček vyučování slohu. Uvádí, že slohu je věnováno mnoho pozornosti (téměř stejně jako mluvnickému vyučování). Předmětem slohové výuky jsou především slohové útvary (tj. různé druhy jazykových projevů). V částech podávajících výklad o popisu lze podle něj spatřit samoučelnost slohového pojetí a formalismus. Domnívá se, že např. podrobná znalost popisu (podrobné rozlišování popisu pro životní praxi) nemá pro budoucí praxi význam. Upozorňuje na nesoulad v definici prostého popisu. Obecně mu vadí, že výklady v jednotlivých učebnicích pro jednotlivé ročníky nejsou sjednoceny. Vlastní náplní slohové výuky má být podle Trávníčka „sloh se zřením k různým jazykovým prostředkům, slovníkovým i mluvnickým“.³³⁴ I zde se objevuje již zmiňované Trávníčkovo pojetí slohové výuky, podle kterého má být slohová výuka dopňkem výuky mluvnické. „Pak je však třeba celou slohovou výuku přestavět, jinak rozvrhnout, z velké části zbavit oněch nepřiměřeně

³³⁰ F. Trávníček, Zpráva o učebnicích Český jazyk pro 2.–4., 6.–7., 9.–10. ročník. ČJL 9, 1959, s. 118.

³³¹ Tamtéž, s. 118.

³³² Tamtéž, s. 119.

³³³ Tamtéž, s. 120.

³³⁴ Tamtéž, s. 122.

podrobných výkladů o slohových útvarech a doplnit výklady vskutku jazykově slohovými, kterých je v učebnicích velmi málo.“³³⁵

Nemůžeme nesouhlasit s Trávníčkem v tom, že vyžadujeme-li po žácích přesnost, neměly by ani učebnice obsahovat jakékoli nepřesnosti. Rovněž nelze Trávníčkovi vytýkat jeho názory na pojetí výuky, které jsou leckdy velmi rozdílné, avšak pouze ty, které jsou relevantně zdůvodněné. Rozhodně však nemůžeme souhlasit s celkovým vyzněním článku, který je psán s ideologickým podtextem. Ve shodě s M. Šmejkalovou musíme Trávníčkovy výtky označit za přehnané.³³⁶ Zejména výtky na celkovou jazykovou „neobratnost“ a „vadnost“ výkladů v učebnicích považujeme za nepřiměřeně hodnocené. František Trávníček uplatňuje při posuzování učebnic argumenty, které jsou výrazně ideologicky ovlivněné. „Zobecnování jazykové metody marxistická, dialekticky materialistická, známá sice již dříve, ale marxismus ji gnoseologicky zdůraznil, rozpracoval.“³³⁷ Hlavní nedostatek spatřuje Trávníček v nesprávném pojetí jazykového vyučování, s nímž souvisí částečně i nesprávné pojetí jazyka samého. Ono nesprávné pojetí je podle něj „nedostatkem marxistického pojetí“ jak vyučování, tak jazyka.³³⁸ Pojetí výuky v učebnicích prý „neharmonuje s budováním socialismu“. Jen na těchto několika Trávníčkových názorech lze pozorovat výrazné ovlivnění dobovou ideologií. Jak podotýká M. Šmejkalová, je třeba ocenit postoje J. Běliče a A. Jedličky, kteří, vědomi si možných důsledků pro autory učebnic, vystopovali na jejich obranu.³³⁹

3.3 Slohová výchova

V 50. letech se jedním z hlavních metodických problémů stalo vyučování slohu, jak dokládá nejen řada článků v časopise *Český jazyk*, ale i bohatá diskuse mezi učiteli.³⁴⁰

Z dále uvedených informací bude patrné, že problematika slohu ať už na úrovni teoretické, či praktické, byla velmi aktuálním a důležitým tématem, které zaměstnávalo celou řadu odborníků. Do debat o slohu zapojil i František Trávníček.

Na pracovní konferenci slovanských srovnávacích jazykovědců v Olomouci (1953) promluvil František Trávníček a poukázal na to, že se slohu věnuje v poslední době

³³⁵ Tamtéž, s. 123.

³³⁶ M. Šmejkalová, *Čeština a škola*, Praha, Karolinum 2010, s. 308.

³³⁷ F. Trávníček, Zpráva o učebnicích *Český jazyk* pro 2.–4., 6.–7., 9.–10. ročník. *ČJL* 9, 1959, s. 116.

³³⁸ Tamtéž, s. 124.

³³⁹ M. Šmejkalová, *Čeština a škola*, Praha, Karolinum 2010, s. 308.

³⁴⁰ K tomu více několik článků v časopise *Český jazyk*, např. L. Klimeš, Několik poznámek k vyučování slohu v 6.–8. třídě. *Český jazyk* 6, 1956, s. 207–215.

zvýšená pozornost, zejména v sovětské vědě.³⁴¹ Přesto dle jeho slov nejsou vyřešeny zásadní otázky o slohu, ani nelze najít uspokojivou odpověď na to, co je sloh. Snahou je rovněž zjistit rozdíl mezi slohem a mluvnicí a jejich vzájemný vztah. Trávníček navrhuje definici slohu: Sloh je výběr hotových jazykových prostředků nebo tvoření nových jazykových prostředků a mluvnické zpracování jich k vyjádření určité konkrétní činnosti. Jená se o téměř shodnou definici, kterou předkládá ve spise *O jazykovém slohu* (1953).

Podle J. V. Bečky Trávníček litoval, že se diskuse málo zabývala jeho definicí slohu. Diskusi o slohu zakončil Trávníček výzvou k pracovníkům, aby věnovali slohu zvláštní pozornost.³⁴²

Ve stejném roce se k otázce slohu Trávníček vyjádřil v článku *O slohu*.³⁴³ Hned na začátku píše, že „jsme mnoho dlužni Dobrovskému, mimo jiné po té stránce, že v jeho šlépějích nejdeme v poznání jazyka zásadně dál, nepokročili jsme za gramatiku, za strukturní poznání, mluvnické i lexikální, k poznání slohového, které ze strukturního poznání vychází a tak poznání jazyka rozšiřuje a prohlubuje“.³⁴⁴ Uvádí, že sovětská věda věnuje stylistice velkou pozornost, přesto nejsou rozřešeny základní otázky týkající se slohu. Není jasné, co je vlastně sloh, jaká je jeho podstata, jaké je místo nauky o slohu mezi ostatními naukami o jazyce. Není rovněž jasná odpověď na významnou otázku: jaký je vztah mezi stylistikou a mluvnicí a naukou o slově. Cílem Trávníčkova příspěvku je nadhodit některé základní slohové otázky: kde končí mluvnice a lexikální poučky o jazyce a kde začíná nauka o slohu; jakých různých stránek jazyka (z jakých hledisek zkoumají jazyk) si všímá mluvnice, stylistika a semasiologie.

Podle Trávníčka si mluvnice všímá jen myšlenkového obsahu tvarů (př. „mluvnice mluví o nom. sing. fem. *ryba*, o 1. os. sing. přes. ozn. způsobu *nesu*), bez ohledu na to, kdo těchto tvarů užívá, užíval, bude užívat, jde o platnost těchto tvarů v jazyce. Ve slovníku mluvíme o slově *ryba* jen vzhledem k jeho pojmovému významu, který si zachovává ve všech tvarech. Stylistika se musí obírat s jazykovými prostředky po stránce jiné než strukturní (soustavová), můžeme ji nazývat stránkou slohovou či stylistickou. Trávníček se domnívá, že základním hlediskem v nauce o slohu může být lidská činnost. Základní slohotvornou činitelem je činnost. „Je nepochybné, že všechny jazykové prostředky vznikly a vznikají při lidské činnosti.“³⁴⁵ Nauka o slohu si tedy všímá toho, jak

³⁴¹ J. V. Bečka, *O slohu*. Český jazyk 3, 1953, s. 126–127.

³⁴² Tamtéž, s. 126–127.

³⁴³ F. Trávníček, *O slohu*, *Slavia* 22, 1953, č. 2–3, s. 231–234.

³⁴⁴ Tamtéž, s. 231.

³⁴⁵ Tamtéž, s. 232.

strukturních jazykových prostředků užívají konkrétní mluvčí (pisatelé) v konkrétních jazykových projevech při konkrétní činnosti, za které projevy probíhají, nikoli se zřetelem k té činnosti, při níž tyto jazykové prostředky vznikly. Stylistika podle něj nezkoumá, proč je ve větě „rybář chytá ryby“ nom. sing. *rybář* a akuz. plur. *ryby*, nebo proč jeden říká *chytám ryby* a druhý *chytal jsem ryby*. To jsou otázky strukturního poznání jazyka, otázky mluvnické a nauky o slovní zásobě. Stylistika se zabývá tím, že lékař užíví slova *ruka* ve významu *prsty* a *zápěstí*, kdežto neodborně znamená *ruka* též celou končetinu. Stylistika vychází ze strukturního poznání jazyka, opírá se o ně a toto poznání rozvádí a prohlubuje, proto je podle Trávníčka stylistika důležitá nauka o jazyce a musíme jí věnovat bedlivou a soustavnou pozornost.

3.3.1 O jazykovém slohu

Trávníček věnoval řadu prací právě stylistice. Vedle studií zaměřených na umělecký sloh (*Umělecká mluva* (1943), *O jazyce naší nové prózy* (1954)) nebo stručný výklad o slohu v *Úvodu do českého jazyka* (1947) vydal i práci zaměřenou pedagogicky (*O vyučování slohu* (1943)), které jsme se podrobněji věnovali výše. V roce 1953 vydal v *Pedagogických aktualitách Státního pedagogického nakladatelství* studii *O jazykovém slohu*, která je druhou monografií věnovanou slohu a slohovému vyučování a která se pokouší osvětlit jednak teoretické základy slohu, jednak základy pro výuku slohu, a to především v duchu Stalinových statí.

O vlivech na Trávníčkovo dílo jsme se již zmínili. Dodejme tedy jen to, že i v tomto díle je pro Trávníčka středobodem všeho Stalinovo učení o jazyce. Nekriticky zde přejímá zideologizovaná schémata, tudíž dílo je velmi tendenční. Přesto zde najdeme řadu zajímavých názorů, které by rozhodně neměly zůstat stranou lingvodidaktického zájmu. Sám Trávníček uvádí, že jeho dílko o slohu má povahu diskuzní.

Úvodní pasáž je věnována problematice pojetí slohu. Jeho nejednotnost vyplývá podle Trávníčka z nesprávného pojetí jazyka vůbec. Na několika příkladech ukazuje, na čem ztroskotala „idealistická nauka o slohu“. Odmítá idealistické názory, podle nichž se jazyk udržuje individuální tvůrčí činností. Marxismus je pro Trávníčka jedinou pravdivou obecnou teorií jazyka, která za východisko jazykového dění pokládá jednotlivce, ale jako vlastního nositele i tvůrce jazyka vidí lidskou společnost. Odmítá rovněž i definici slohu jako „individualizační organizaci jazykového strukturního celku, jakým je každý daný jazykový projev“.

V první kapitole s názvem *Český národní jazyk a jeho strukturní útvary* se zabývá otázkou poměru spisovného jazyka k lidovým nářečím. Neopomíná ani otázku povahy žargonů a hovorového jazyka, který vznikl tak, že v domácím prostředí bylo nářečí nahrazováno spisovným jazykem. Za základní strukturní útvary pokládá spisovný jazyk a dialekty, hovorový jazyk je podle něj strukturní útvar druhotný.

Druhá kapitola (*Slohové rozdíly*) pojednává o tom, jak nauka o slohu zkoumá konkrétní jazykové projevy, užití výrazových prostředků mluvními (pisateli), jak se vytvářejí nové prostředky. Mluvnice a nauka o slovní zásobě pomáhají stylistice a zabírají se vztahem jazykových prostředků k myšlenkovému obsahu, stylistika, opírající se o mluvnici a slovník, se zabývá tím, jak tyto prostředky slouží k vyjadřování myšlenek a ke vzájemnému dorozumívání v konkrétních jazykových projevech.

Ve třetí kapitole s názvem *Sloh* Trávníček opět podává definici slohu. „Sloh je výběr hotových výrazových prostředků nebo tvoření prostředků nových a mluvnické zpracování všech prostředků v jazykových projevech, sloužících dorozumění v jedné určité oblasti lidské činnosti, za které projevy probíhají.“³⁴⁶ Tady můžeme spatřit jistý rozdíl oproti definici ze 40. let: „sloh je způsob užívání jazykových prostředků podle jejich úkonosti (funkčnosti) v jazykových projevech“. Novější definice zahrnuje do slohu tvoření nových prostředků, hovoří nově o mluvnickém zpracování jazykových prostředků a prohlubuje učení o objektivních slohotvorných činitelích. V novější definici se navíc vytrácí důraz na úkonost (funkčnost). Trávníček uvádí, že objektivní slohotvorní činitelé (cíl, prostředí, zaměření) a subjektivní slohotvorní činitelé (vykonavatel příslušné činnosti, jeho vztah k jazyku, jeho rozumový a citový vztah k obsahu projevu) nejsou samostatní a přestože se v konkrétních případech neuplatňují společně a stejnou měrou, doplňují se.

Název čtvrté kapitoly zní *Druhy slohů*. Zde Trávníček vychází z kritiky názoru V. V. Vinogradova, podle nějž je nauka o slohu individuálně uměleckém součástí poetiky a nikoli jazykovědy. Trávníček naopak zastává názor, že jazykem umělce se jazykověda (a v ní zvláště stylistika) zabývat musí. Za zmínku stojí poznámka o mluvě rybářské, myslivecké, studentské atd. V těchto případech se nejedná o strukturní útvary, a tudíž nemůžeme mluvit o zvláštním slohu studentském atd.³⁴⁷

V páté kapitole s názvem *Spisovné slohy* vyděluje šest základních druhů spisovných slohů: 1. sloh odborný (vědecký i praktický), 2. sloh novinářský, 3. sloh řečnický, 4. sloh úřední a 6. sloh umělecký. Jednotlivé slohy následně charakterizuje, přičemž větší

³⁴⁶ F. Trávníček, *O jazykovém slohu*, 1953, s. 22.

³⁴⁷ Tamtéž, s. 43.

pozornost je věnována vlastnostem uměleckého slohu. Najdeme zde i Trávníčkovu charakteristiku slohu živého, knižního a klasického, o níž se zmiňoval již dříve.

U závěrečné šesté kapitoly, která nese název *Sloh na jednotné škole*, se pozastavíme podrobněji. Tato část obsahuje pokyny pro vyučování slohu a také radí, jak propojit výuku s dnešním životem. Trávníček stále chápe nauku o slohu sice jako důležitou součást nauky o jazyce vůbec, ale pouze jako doplněk a pokračování mluvnice. Podle jeho názoru je třeba vyučování mateřskému jazyku chápat v stalinském pojetí jako „poznávání nástroje myšlení a dorozumívání...“.³⁴⁸ Velmi záleží na správném výběru slohových poznatků na nižších stupních školy, kde není možná nějaká soustavná slohová výuka, ale jen příležitostné slohové poznatky v souvislosti s mluvnicí nebo s čtením. Opět varuje před formalismem. Učitel musí volit takové poznatky, které jsou podstatné a které mají skutečný význam pro strukturní poznání jazyka a tím i pro jazykovou životní praxi žáků.³⁴⁹ Sám Trávníček se nepokládá za povoláného k tomu, aby řešil základ a konkrétní podobu slohové výchovy, ale pouze se snaží několika obecnými poznámkami přispět k řešení tohoto nelehkého úkolu.

Uvádí, že je třeba žáky upozorňovat na různou povahu výrazových prostředků (které výrazové prostředky je vhodné používat v různých konkrétních projevech). Z toho je patrné, že Trávníček stále zastává funkční pojetí, přestože se již explicitně neobjevuje v jeho nové definici slohu. Také samy výklady o slohových prostředcích nesmí končit tím, že se nějak pojmenují. Dokud žákům nevysvětlíme podstatu pojmu, nebudou jej dobře chápat, a tudíž jej nebudou moci dále používat.

Trávníček považuje za zcela nevhodné chtít po žácích, aby např. nahrazovali běžná slova slovy básnickými. V tom nespatřuje žádný přínos. Slohová výuka má být zaměřena nejen na stránku poznávací (má směřovat k hlubšímu obecnému chápání jazyka), ale má si také klást úkoly praktické, které spočívají v tom, že si žáci některé poznatky odnesou do života a budou jich s prospěchem využívat (např. psaní dopisů a adres, životopisů, žádostí a mnoha jiných písemností). Trávníčkův velký zájem o výuku češtiny dobře vystihují závěrečná slova jeho spisu: „Vyučování mateřskému jazyku stane se tak osou národní výchovy“.³⁵⁰

Pomineme-li ideologicky zabarvené příklady vět, na kterých lze žákům leccos ukázat (např. „sláva velkému Stalinovi“ nebo „čest práci“) a vůbec soudobou rétoriku, mnoho Trávníčkových názorů na výuku slohu je dnes stále velmi aktuální.

³⁴⁸ F. Trávníček, *O jazykovém slohu*, 1953, s. 57.

³⁴⁹ Tamtéž, s. 58.

³⁵⁰ Tamtéž, s. 61.

Jak uvádí Čechová, F. Trávníček zde vyšel z kritiky různého chápání stylu, mimo jiné také strukturalistického, které nepovažoval za správné, protože povyšovalo individuální rozdíly na podstatný znak. Trávníček nemluví o funkčních jazycích, ale o funkčních stylech (můžeme říci objektivních). Vyčlenil šest základních druhů (spisovných) slohu: odborný (vědecký a praktický), novinářský a populární (i popularizační), řečnický, úřední, společenský (konverzační) a umělecký. Navázal tak na své starší členění „druhů spisovného jazyka“ do tří skupin: sloh hovorový, vlastní jazyk spisovný a umělecký (1943). Trávníček tímto pojetím podnětně přispěl k řešení otázek stylové diferenciaci češtiny. Tímto byl termín funkční jazyky (v souvislosti s diskusí o jazyce v 50. letech (Stalin, 1955) nahrazen termínem funkční styl a byla tak potvrzena jednotnost jazyka.³⁵¹

Kvido Hodura se o práci vyjádřil pochvalně, neboť podle něj přináší do teorie stylistiky mimo jednotlivé cenné postřehy především dva významné doplňky.³⁵² Rozšiřuje pojem slohu o dva nové znaky (o tvoření nových výrazů a o mluvnické zpracování jazykových prostředků). Hodura oceňuje Trávníčkův názor, že jazyk uměleckého díla podléhá jazykovědnému zkoumání a že tedy není pouze předmětem poetiky a literární vědy.

3.4 Další lingvodidaktické aktivity Františka Trávníčka

Z dalších aktivit týkajících se vyučování mateřského jazyka jmenujme např. dva články z *Lidových novin*. První článek nese název *Naše mateřština na jednotné škole*³⁵³, druhý článek se nazývá *Vyučování mateřštině těžištěm práce národních škol*.³⁵⁴ Oba příspěvky jsou dobově poplatnou reakcí na Stalinovy stati o jazykovědě. Trávníček v nich nekriticky přijímá rétoriku marxistické ideologie a vyzdvihuje Stalinovy názory na význam jazyka pro lidskou společnost. Pro výuku jazyka nemají zvláštní význam, zejména první článek. Jsou však jasným dokladem změny v Trávníčkově náhledu nejen na jazyk.

Ve druhém článku se zabývá nově vydanými učebnicemi (pro všechny hlavní předměty), které ve shodě s usnesením ÚV KSČ považuje za krok vpřed, ale upozorňuje na četné nedostatky. Pomineme-li nezdravě pochvalný tón na adresu komunistické strany a na jí vydané usnesení o učebnicích, najdeme zde Trávníčkovy názory na vyučování mateřského jazyka. Vyučování mateřskému jazyku má „plně využít hlubokých Stalinových

³⁵¹ Srov. M. Čechová – J. Chloupek – M. Krčmová – E. Minářová, *Stylistika současné češtiny*, ISV – nakladatelství, Praha 1997, s. 30; M. Čechová, *O vyučování slohu*, s. 76.

³⁵² K. Hodura, *O jazykovém slohu*, Dostupné z <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4375>; citováno

³⁵³ F. Trávníček, *Naše mateřština na jednotné škole*, *Lidové noviny*, 4. 10. 1950, s. 1.

³⁵⁴ F. Trávníček, *Vyučování mateřštině těžištěm práce národních škol*, *Lidové noviny*, 1951. Článek, resp. pouze výstřižek jsme našli v archivním fondu.

statí o jazyce a jazykovědě, neboť nové učebnice mateřštiny byly napsány před vyjitím těchto statí“. Vyučování mateřštině má tvořit hlavní obsah národní školy. Zároveň má dojít k spojení předmětů jako jsou prvouka, vlastivěda a mateřský jazyk v jediný učební předmět. Hlavním cílem takového předmětu má být naučení čtení, psaní a nezákladnějším mluvnickým prvkům a k tomu se má připojit poučení o věcech a jevech okolního světa.

Dalším příspěvkem je článek *Poznámky ke školní praxi*³⁵⁵. Jedná se o praktické i teoretické poznámky k článku *K vyučování skladbě v 7. a 8. ročníku základních škol* a k rubrice *Dotazy* v 8. čísle *ČJL* 11. Trávníček se vyjadřuje ke stránce jazykové a stylistické, k jednočlenným větám jmenným, k doplňku, k přívlastku rozvitému a několikanásobnému, ke kondicionálu a k zájmenům tázacím a vztahným. Všechny tyto „poznámky o noetické povaze jevů a o jejich původu, jak sám uvádí, jsou myšleny jako pomoc učitelům, nikoli jako hotové výklady pro vyučování. „Vyučovacím cílem je praktické ovládnutí mateřštiny, ale nesmíme upadnout do planého praktikismu, nýbrž je třeba opírat praxi o teorii, využívat teorie pro praxi. Je úkolem každého učitele, aby toto spojení teorie s praxí dovedl úspěšně realizovat podle různých stupňů školských i jiných objektivních okolností.“³⁵⁶

Jako příklad pochvalného dobového zhodnocení Trávníčkova přínosu do metodiky českého jazyka uvedme slova F. Svěráka: „Dílo každého vědce roste a vyvíjí se. Je tomu tak i u akademika Trávníčka. Mnohé své názory během doby opravil nebo zpřesnil a v poslední době, poučen marxismem-leninismem a velikým Stalinem, změnil svůj názor na některé otázky zásadně. Je mu jenom ke cti, že na své omyly upozornil sám. Ale i tak zůstalo z jeho rozsáhlého díla mnoho živého a na tom bude pracovat dále on sám i jeho následovníci. Pro školské pracovníky je velmi radostné konstatovat, že právě Trávníčkův přínos do metodiky českého jazyka zůstal živý téměř celý a jenom v podrobnostech musí být upravován a zpřesňován.“³⁵⁷

³⁵⁵ F. Trávníček, *Poznámky ke školní praxi*, Český jazyk a literatura 12, 1961/62, č. 4. s. 140–148

³⁵⁶ Tamtéž, s. 148.

³⁵⁷ F. Svěrák, *Trvalý přínos do metodiky mateřského jazyka*, Český jazyk III., 1953, č. 5, s. 137.

ZÁVĚR

Na závěr bychom rádi uvedli jen několik málo poznámek, neboť dílčí shrnutí Trávníčkových názorů jsme podali již v příslušných kapitolách, a bylo by tedy nadbytečné znovu je zde opakovat.

František Trávníček byl osobností skutečně mimořádnou a zároveň mimořádně komplikovanou. Jen málokterý muž dosáhnul tak významných úspěchů ve své akademické kariéře, a navíc byl činný i politicky. Poznání Františka Trávníčka je díky jeho akademické i politické kariéře vpravdě obtížné, což je dáno i tím, že jeho archivní fond nebyl dosud zpracován. Z mnoha vzpomínek na tohoto muže jsou použitelné bohužel pouze některé, neboť značná část z nich byla koncipována jakožto text oslavný a dobově poplatný. Po kritice dostupných materiálů vidíme Františka Trávníčka jako člověka velmi ambiciózního, úspěšného, sebevědomého až arogantního, ale zároveň také člověka, který držel ochrannou ruku nad jazykovědným dorostem brněnské univerzity.

Trávníčkově vědecké dílo je trvalým přínosem pro všechna odvětví bohemistiky, do nichž různou měrou zasáhl. Projevoval obrovský zájem o všechny otázky spisovného jazyka a díky mnoha svým podnětným článkům probouzel zájem o češtinu u široké veřejnosti. Rusista Stanislav Žaža o něm napsal: „Většina z bohatého díla Františka Trávníčka zasluhuje pozornosti a úcty. Méně to platí o některých jeho názorech a teoretických soudech z posledních období jeho života, které byly zatíženy nekritickým přístupem k stalinskému pojetí jazykovědy a netoleranci vůči odlišným lingvistickým koncepcím. (...) Naproti tomu je třeba s trvalým respektem vzhlížet k Trávníčkovým hlubokým znalostem jazykového materiálu a schopnostem pronikavé analýzy, k jeho poctivému úsilí o nalézání vědecké pravdy a k jeho přímo neúporné pracovitosti.“³⁵⁸

Od začátku své vědecké činnosti se zajímal o otázky vyučování mateřského jazyka. Do popředí jeho zájmu se dostala mluvnická metoda jazykového vyučování, globální metoda elementárního čtení, vyučování slohu a učebnice českého jazyka. Období první republiky je naplněno úsilím o nové základy vyučování českému jazyku na školách I. a II. stupně. Nejen v drobnějších studiích a člancích, ale i v mnoha přednáškách ukázal na pochybenost metodického agramatismu. Největší význam má prosazení mluvnických základů jazykového vyučování, o které se soustavně zasazoval. Trvalou zásluhou zůstane, že vyvrátil mylné názory A. Janů na vyučování jazyka. Podle jeho názorů je úkolem mluvnického vyučování naučit žáky souboru základních vyjadřovacích prostředků, které

³⁵⁸ H. Kábová, František Trávníček (1888–1961). Akademický bulletin 6, červen 2011, s. 33.

jsou nutným předpokladem k jazykovému dorozumívání. Odmítl také metodu elementárního čtení.

Při přípravě nových učebnic českého jazyka byl Trávníček předsedou komise, která řídila práce na nich. I zde, pomineme-li některé ideologické výpady, projevil smysl pro složité otázky metodické a je škoda, že svou práci nemohl tehdy dokončit v plném rozsahu.

Jak je z celé práce patrné, jeho názory a myšlenky týkající se lingvodidaktiky byly v řadě případů velmi přínosné. K jeho lingvodidaktickým aktivitám je třeba počítat i mnoho přednášek pro učitele, o kterých však nemáme mnoho informací. V jeho osobním fondu je možné najít nepřeborné množství různorodých výstřižků, které souvisejí s vyučováním českého jazyka. Také námětem řady dopisů je výuka češtiny. V korespondenci najdeme i několik žádostí o posudky na různé metodiky či učebnice. To vše je dokladem Trávníčkova obrovského zájmu o problematiku vyučování mateřštiny. Pro celkové zhodnocení jeho přínosu lingvodidaktice bude třeba detailně projít jeho osobní fond (až bude zpracován) a zohlednit všechny výše uvedené faktory.

Taková osobnost si zcela jistě zaslouží hlubší vědecký zájem, jehož vyvrcholením by měla být monografie.

PŘEHLED PRAMENŮ A LITERATURY

AMU, fond B 55 František Trávníček

AMU, fond RMU, osobní spisy, k. 220, i. č. 4073, František Trávníček

AMU, fond A2 FF, osobní spisy, k. 17, i. č. 2, František Trávníček

TRÁVNÍČEK, F.: Akademik Marr a jeho směr v jazykozpytě, *Naše řeč* 34, 1950, s. 1–6.

TRÁVNÍČEK, F.: Čeština na středních školách. *Lidové noviny*, 25. 10. 1933, s. 9.

TRÁVNÍČEK, F.: Globální metoda čtení. *Nová škola mateřská* 4, 1934,

TRÁVNÍČEK, F.: Jazyková správnost. In: Zima, J. – JEDLIČKA, A. (eds.): *Čeština v životě a ve škole*. Praha, Zemská školní rada 1947, s. 10–15.

TRÁVNÍČEK, F.: *Mluvnice na škole národní nižšího i vyššího stupně a na nižším stupni školy střední*. Praha, Státní nakladatelství 1934.

TRÁVNÍČEK, F.: *Mluvnice spisovné češtiny. Část I. Hláskosloví, tvoření slov, tvarosloví*. Praha, Melantrich 1948.

TRÁVNÍČEK, F.: *Mluvnice spisovné češtiny. Část II. Skladba*. Praha, Melantrich 1949.

TRÁVNÍČEK, F.: Naše mateřština na jednotné škole, *Lidové noviny*, 4. 10. 1950, s. 1.

TRÁVNÍČEK, F.: Objektivismus a kosmopolitismus v naší jazykovědě, *Sborník prací FFBU*, 1952.

TRÁVNÍČEK, F.: *O českém jazyce*. Praha, Melantrich 1924.

TRÁVNÍČEK, T.: O globální metodě elementárního čtení. *Pražské školství VI*, 1934, s. 128.

TRÁVNÍČEK, F.: O globální metodu čtení. *Lidové noviny*, 14. 4. 1934, s. 9.

TRÁVNÍČEK, F.: O jazykové správnosti. In: HAVRÁNEK, B. – MUKAŘOVSKÝ, J. (eds.): *Čtení o jazyce a poesii*. Praha, Družstevní práce 1942, s. 104–228.

TRÁVNÍČEK, F.: *O jazykovém slohu*, Pedagogické aktuality, sv. 46. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1953.

TRÁVNÍČEK, F.: O poměru mezi češtinou a slovenštinou ze stanoviska marxismu. *Tvorba* 21, 1952, s. 165–166.

TRÁVNÍČEK, F.: O slohu, *Slavia* 22, 1953, č. 2–3, s. 231–234.

TRÁVNÍČEK, F.: *O vyučování slohu*. Brno, Ústřední učitelské nakladatelství a knihkupectví 1943.

TRÁVNÍČEK, F.: Poznámky ke školní praxi. *Český jazyk a literatura* 12, 1961–1962, s. 140–148.

- TRÁVNÍČEK, F.: Strukturalismus – nepřítel naší jazykovědy, *Ze slovanské jazykovědy*, Praha 1958.
- TRÁVNÍČEK, F.: Stalinská epocha jazykovědy, *Naše řeč* 36, 1953, s. 129–138.
- TRÁVNÍČEK, F.: Vyučování mateřštině těžištěm práce národních škol, *Lidové noviny*, 1951. Článek, resp. pouze výstřižek jsme našli v archivním fondu.
- TRÁVNÍČEK, F.: Zpráva o učebnicích Český jazyk pro 2.–4., 6.–7., 9.–10. ročník. *Český jazyk a literatura* 9, 1959, s. 110–124.
- BALHAR, J.: Můj učitel, ručitel, školitel. In: *Linguistica Brunensia*, Brno 2008, s. 226–227.
- BEČKA, J. V.: O slohu. *Český jazyk* 3, 1953.
- BĚLIČ, J.: Akademik František Trávníček sedmdesátníkem. *Slovo a slovesnost* 19, 1958, s. 177–181.
- Česko-slovenské práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od roku 1760. Biografickobibliografický slovník.* Praha, SPN 1972.
- ČECHOVÁ, M.: *Komunikační a slohová výchova.* Praha, ISV – nakladatelství, 1998.
- ČECHOVÁ, M.: – CHLOUPEK, J. – KRČMOVÁ, M. – MINÁŘOVÁ, E.: *Stylistika současné češtiny.* Praha, ISV – nakladatelství 1997.
- ČECHOVÁ, M.: *Vyučování slohu.* Praha, SPN 1985.
- ČERNÝ, J.: *Dějiny lingvistiky.* Olomouc, Votobia 1996.
- ČERNÝ, J. – HOLEŠ, J.: *Kdo je kdo v dějinách české lingvistiky.* Praha, Libri 2008.
- DANEŠ, F.: Akademik František Trávníček. In: *Literární noviny* 7, 1958, č. 33, s. 2.
- DANEŠ, F.: Akademik František Trávníček zemřel. In: *Literární noviny* 10, 1961 (10. 6.)
- DANEŠ, F.: In memoriam Františka Trávníčka. In: *Literární noviny* 10, 1961 (17. 6.)
- FIRBAS, J.: Pražská jazykovědná škola a jazykovědné bádání na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity. In: *Universitas* 1996, č. 4, s. 13–21.
- František Trávníček.* Dostupné z: <http://www.spesov.cz/informace-o-obci/rodaci/>; citováno dne 29. 4. 2013
- Globální metoda čtení. Dostupné z <http://www.globalni-cteni.cz/clanek/globalni-metoda-cteni/>; citováno 30. 4. 2013
- GREPL, M.: Sto let od narození Františka Trávníčka. *Naše řeč* 71, 1988, s. 216–221.
- HAVRÁNEK, B.: Za akademikem Františkem Trávníčkem. *Slovo a slovesnost* 22, 1961, s. 161–162.

- HAUSER, P.: Pojetí a obsah vyučování českému jazyku na školách měšťanských a na školách 2. stupně, In: *Filologické studie I.*; Sborník PedF UK, Praha 1969.
- CHLOUPEK, J.: Nad živým dílem Františka Trávnička (sto let od jeho narození), *Slovo a slovesnost* 49, 1988, s. 248–249.
- CHLUMSKÝ, J.: Fr. Trávniček: Úvod do české fonetiky. *Listy filologické* 59, s. 287–306.
- CHLUMSKÝ, J.: Fr. Trávniček: Úvod do české fonetiky. *Listy filologické* 59, s. 306.
- CHLUMSKÝ, J.: Odpověď na Obranu Trávničkova. *Listy filologické* 60, s. 74–80.
- CHLUMSKÝ, J.: Dr. Fr. Trávniček: Správná česká výslovnost. *Listy filologické* 63, s. 166–174.
- JEDLIČKA, A. Za akedemikem Františkem Trávničkem. *Naše řeč* 44, č. 7–8, 1961.
- JEDLIČKA, A.: Úvod do studia českého jazyka. *Naše řeč* 36, 1953. (Posudky a zprávy)
Dostupné z <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4311>; citováno 22. 4. 2013.
- Dostupné z <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4841>; citováno 30. 4. 2013.
- JELÍNEK, M.: Život a dílo profesora Františka Trávnička, In: *Sborník Muzea Blansko* 2008, s. 51–55.
- JELÍNEK, M.: Základní práce o mluvnici spisovné češtiny. *Naše řeč* 44, 1961, č. 7–8.
Dostupné z <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4845>; citováno 20. 4. 2013.
- JELÍNEK, M.: Jubilejní vydání Stručné mluvnice české. *Naše řeč* 50, 1967, č. 1. Dostupné z <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=5250>; citováno 20. 4. 2013.
- JELÍNEK, M.: Profesor Trávniček jako slovníkář a teoretik stylu, In: *Linguistica Brunensia*, Brno 2008, s. 228–229.
- JIREČEK, M.: Výuka dějepisu na školách obecných a měšťanských v Československu v letech 1918–1939 z hlediska vývoje kurikulárních dokumentů. In *Sborník prací pedagogické fakulty Masarykovy univerzity. Řada společenských věd 25/2011/1*, Brno 2011, s. 3–20. Dostupné z: <http://www.ped.muni.cz/whis/sbornik/SBORNIK-25-1.pdf>; citováno 16. 5. 2013
- KÁBOVÁ, H.: František Trávniček (1888 – 1961). In: *Akademický bulletin* 2011, č. 6, s. 33.
- KARLÍK, P. – PANEVOVÁ, J.: Dva pohledy na vývoj českého poválečného syntaktického myšlení. In: *Korpus – gramatika – axiologie*, 2012, č. 5, s. 34–53.
- KASPER, T. – KASPEROVÁ, D.: Dějiny pedagogiky. Grada Publishing, Praha 2008, s. 198–199.
- KLIMEŠ, L.: Několik poznámek k vyučování slohu v 6.–8. třídě. *Český jazyk* 6, 1956, s. 207–215.

- KOPEČNÝ, F.: Trávníčkova Mluvnice spisovné češtiny. *Slovo a slovesnost* 11, 1949, s. 170–182.
- KOREJS, J. - NOVÁK, J. *Elementární čtení a psaní metodou celků*. Praha: Státní nakladatelství, 1933.
- KOZÁK, V. Globální čtení na pomocné škole. In *Globální metoda v praxi*. Praha: Státní nakladatelství, 1930.
- KŘÍSTEK, V.: K sedmdesátinám akademika Františka Trávníčka. *Naše řeč* 41, 1958, s. 113–122.
- KUBÁLEK, J. O metodu elementárního čtení. *Školské reformy*, 1930, roč.XI.
- MACHOVÁ, S. – CHVÁTALOVÁ, K – VELČOVSKÝ, V. (eds.): *Slovník osobností jazykovědné bohemistiky*. [online] [2013-02-28]. Dostupné z WWW: http://kcjl.modry.cz/studenti/sl_index.htm.
- LEWICKI, A. M.: Trávníček František. In: *Lexicon grammaticorum : who's who in the history of world linguistics*. General editor: Harro Stammerjohann. Tübingen: Niemeyer, 1996, s. 929–930.
- MIKULÁŠKOVÁ, V.: Tři setkání s profesorem Trávníčkem, *KAM* 2007, č. 11, s. 17.
- NOVOTNÁ, A.: *Výuka syntaxe českého jazyka na měšťanských školách v letech 1919–1939*. Disertační práce. Pedf UK, Praha 2012.
- PLESKALOVÁ, J. et al. (eds.): *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha, Academia 2007.
- PRŮCHA, J.: *Pedagogická encyklopedie*, Portál, Praha 2009.
- PŘÍHODA, V. *Globální metoda v praxi*. Praha: Státní nakladatelství, 1930.
- PŘÍHODA, V. *Globální metoda. Nové pojetí výchovy*. Praha: Orbis, 1934.
- PŘÍHODA, V. *Technika výuky čtení na základě psychologickém*. *Školské reformy*, 1928, roč. IX, č. 8.
- RUSÍNOVÁ, Z.: *Pokušení struktury*. Host, Brno 2011.
- SANTLEROVÁ, K. *Metody ve výuce čtení a psaní*, Brno: Paido, 1995.
- SVĚRÁK, F.: Trvalý přínos do metodiky mateřského jazyka. *Český jazyk III*, 1953, č. 5.
- ŠLECHTOVÁ, A. – LEVORA, J.: *Členové České akademie věd a umění 1890–1952*. Praha, Academia 2004, s. 308–309. (František Trávníček)
- ŠMEJKALOVÁ, M.: *Čeština a škola – úryvky skrytých dějin. Český jazyk a jeho vyučování na středních školách 1918–1989*. Praha, Karolinum 2010.
- ŠMEJKALOVÁ, M.: Bohuslav Havránek: Contribution to his life and work. Edited by Bohumil Vykypěl. München: Lincom Europa 2013. (Travaux linguistiques de Brno, 10.)

- ŠTVERÁK, V.: *Dějiny pedagogiky II. díl*, UK, Praha 1981.
- TOMEŠ, J. a kol.: *Český biografický slovník XX. století. III.* Praha – Litomyšl, 1999.
- TŘEŠTÍK, M. – LÉBLOVÁ, A. (ed.): *Československý biografický slovník*. Praha, 1992.
- VANĚK, J. *Celostní pojetí elementárního čtení v české didaktice*. Psychologie, 1939, roč. V, č. 1.
- VÁŇOVÁ, R.: *Československé školství ve třicátých letech (příhodovská reforma)*. PF UK, Praha 1995.
- VEČERKA, R.: *Vzpomínka na Trávníčka badatele a učitele*, In: *Linguistica Brunensia*, Brno 2008, s. 231–232.
- VEČERKA, R.: *Biografickobibliografické medailonky českých lingvistů: bohemistů a slavistů*. Pomocné materiály ke spisu *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky* (Praha 2007). *Linguistica online – electronic journal of the Department of Linguistic and Baltic Languages at Masaryk University, Czech Republic*. Brno 2008.
- Všeobecná encyklopedie ve čtyřech svazcích*. 4. Praha, Diderot 1998.
- VYKYPĚL, B.: *Brno lingvistické*. In: *Přednášky a besedy ze 42. Běhu LŠSS*, ed. E. Rusínová. FF MU, Brno 2009, s. 215–219.

RESUMÉ

V naší práci se zabýváme osobností a dílem významného lingvisty a bohemisty Františka Trávníčka (1888–1961). Nejprve jsme velmi stručně nastínili jeho život a pokusili jsme se jej představit jednak jako neopomenutelnou osobnost české jazykovědné bohemistiky, jednak jako dlouholetého univerzitního funkcionáře a pedagoga. Neopomíjíme ani jeho poválečné politické působení v KSČ.

Práce se zaměřuje na Trávníčkovu dílo se zvláštním zřetelem k jeho aktivitám lingvodidaktickým. Jedna část je věnována Trávníčkovu vědeckému dílu a s přihlédnutím ke kulturně-historickému kontextu shrnuje jeho neobyčejně rozsáhlé a tematicky pestré dílo. Vydělili jsme pět zásadních oblastí jazykovědy (mluvnictví, historická gramatika, fonetika a fonologie, slovtvorba a dialektologie), do nichž Trávníček významnou měrou zasáhl, dále jsme zmínili dílo, které nejde jednoznačně zařadit do uvedených oblastí, případně dílo v dané oblasti zastoupené jen několika pracemi, a nakonec jsme se uvedli vlivy na Trávníčkovu vědeckou činnost.

Poslední a zároveň stěžejní část práce se věnuje Trávníčkovým lingvodidaktickým aktivitám s ohledem na dobový kontext. Z otázek vyučování českému jazyku soustředíme svou pozornost na nejvýznamnější okruhy Trávníčkova zájmu, a to zejména na otázku mluvnické metody jazykového vyučování, globální metody elementárního čtení, vyučování slohu a problematiku školních učebnic. Vybraná Trávníčkova lingvodidaktická díla jsme podrobili analýze.

Résumé

This thesis deals with the personality and also with the work of Frantisek Travnicek, an important Czech linguist living between the years 1888 and 1961. Firstly, his life is briefly outlined, secondly this personality is introduced as an influential linguist of Czech Studies, as well as a long-time university official and teacher. His post-war political activities in the Communist Party are also mentioned.

The thesis is focused on the works of Travnicek with a particular respect to his linguodidactic activities. One part is dedicated to his scientific writings and takes the cultural and historical context into account. This part summarises his considerably extensive and thematically varied work. Five essential areas of linguistics were defined (grammar, historical grammar, phonetics, phonology, word-formation and dialectology) which were much enriched by Travnicek. Nevertheless, there is a mention of some work which is of the kind that is impossible to label with any category listed, or the work which is represented in each category just by several writings. Finally, the influence on Travnicek's scientific activity is touched upon.

The last and crucial part of the thesis tackles Travnicek's linguodidactic activities with respect to the context of the particular period. Concerning the topics of the Czech language teaching, the attention is turned to the most important areas of Travnicek's interest, namely to the topic of grammar-teaching method, global elementary reading method, style teaching, and the issues connected with the textbooks for schools. The selected linguodidactic works of Travnicek were analysed.

KLÍČOVÁ SLOVA

František Trávníček

vědecké dílo

lingvodidaktické aktivity

vyučování českého jazyka

mluvnická metoda

metoda elementárního čtení

vyučování slohu

učebnice